

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

**ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՐ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ**
Իրավական ուղեցույց

Վլադիմիր Վարդանյան, ի.գ.թ., ՀՀ սահմանադրական դատարանի աշխատակազմի
իրավաբանական ծառայության պետ, Ռուս-հայկական սլավոնական համալսարանի
միջազգային իրավունքի ամբիոն վարիչ, Միջազգային և
համեմատական իրավունքի կենտրոնի հիմնադիր

Եղիշե Կիրակոսյան, ի.գ.թ., ԵՊՀ եվրոպական և միջազգային իրավունքի ամբիոնի դասախոս,
Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի դասախոս, Միջազգային և
համեմատական իրավունքի կենտրոնի հիմնադիր

Լևոն Գևորգյան, ի.գ.թ., «Լեգեյատա» իրավաբանական գրասենյակի կառավարիչ,
գործընկեր, ԵՊՀ եվրոպական և միջազգային իրավունքի ամբիոնի դասախոս,
Միջազգային և համեմատական իրավունքի կենտրոնի հիմնադիր

ՀՏԴ 341
ԳՄԴ 67.91
Վ 301

Վ 301 ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ: Իրավական ուղեցույց/ Վ. Վարդանյան, Ե. Կիրակոսյան, Լ. Գևորգյան.- Եր.: Անտարես, 2014.- 56 էջ:

Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցի նախաշեմին առավել պարտավորեցնող է ցեղասպանության համար պատասխանատվության և իրավական ասպեկտների առավել համակողմանի և ամբողջական վերլուծությունը: Ցեղասպանության ճանաչման գործընթացին զուգահեռ անհրաժեշտ է նաև իրականացնել հետևողական աշխատանք Հայոց ցեղասպանության հարցը իրավական հարթություն տեղափոխելու նպատակով:

Սույն հետազոտությունը միտված է անդրադառնալ Հայոց ցեղասպանության համար միջազգային իրավական պատասխանատվությանն առնչվող հիմնահարցերի քննարկմանը արդի միջազգային իրավունքի տեսանկյունից: Հետազոտության իրականացման հիմնական նպատակն է լինելու ստեղծել գրավոր փաստաթուղթ, որը կարտացուլի այն հիմնական միջազգային իրավական հիմնավորումները և վերլուծությունները, որոնք կարող են օգտագործվել Հայաստանի Հանրապետության կողմից՝ անհրաժեշտության դեպքում:

ՀՏԴ 341
ԳՄԴ 67.91

ISBN978-9939-51-724-7

ՆԱԽԱԲԱՆ.....	4
I. ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐԸ	6
1. Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ կիրառելի իրավունքի հարցը և արարքի որակման խնդիրը	6
2. Հայոց ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվության իրավաչափության վերլուծություն.....	18
II. ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ.....	24
1. Հիմնավոր է արդյո՞ք ելույթի իրավական, քաղաքական կամ պատմական բնույթի վկայակոչումը որպես ցեղասպանության հերքման արդարացում	25
2. Ցեղասպանության հերքումը որպես վիրավորական խոսքի դրսևորում	28
3. Այլ միջազգային իրավական պարտավորություններ, որոնք պարտավորեցնում են պետություններին արգելել խոսքի վիրավորական և ատելություն քարոզող դրսևորումները	31
III. ՀԱՅԵՐԻ ԴԵՄ ԻՐԱԳՈՐԾԱԾ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՆԵԼՈՒ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ	34
1. Միջազգային իրավական պահանջը ներկայացնելու իրավասություն ունեցող սուբյեկտներ	35
2. ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի իրավագործության հարցը	36
3. Մարդու իրավունքների Եվրոպական դատարանում Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ հարցի բարձրացման հնարավոր տարբերակները	42
4. Այլ հնարավոր մեխանիզմներ	42
5. Թուրքիայի պատասխանատվության հնարավոր ձևերն ըստ միջազգային իրավունքի	44
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ.....	51

ՆԱԽԱԲԱՆ

Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցի նախաշեմին առավել պարտավորեցնող է ցեղասպանության համար պատասխանատվության և իրավական ասպեկտների առավել համակողմանի և ամբողջական վերլուծությունը: Ցեղասպանության ճանաչման գործընթացին զուգահեռ անհրաժեշտ է նաև իրականացնել հետևողական աշխատանք Հայոց ցեղասպանության հարցը իրավական հարթություն տեղափոխելու նպատակով:

Սույն հետազոտությունը միտված է անդրադառնալ Հայոց ցեղասպանության համար միջազգային իրավական պատասխանատվությանն առնչվող հիմնահարցերի քննարկմանը արդի միջազգային իրավունքի տեսանկյունից: Հետազոտության իրականացման հիմնական նպատակն է լինելու ստեղծել գրավոր փաստաթուղթ, որը կարտացույի այն հիմնական միջազգային իրավական հիմնավորումները և վերլուծությունները, որոնք կարող են օգտագործվել Հայաստանի Հանրապետության կողմից՝ անհրաժեշտության դեպքում:

Յավոք, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով երկար տարիներ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հիմնահարցերը դիտարկվում էին հիմնականում պատմական փաստերի վերլուծության լույսի ներքո, ինչը թույլ չէր տալիս բացահայտել այդ երևույթի բոլոր բաղկացուցիչների էությունը: Ստեղծված իրավիճակում գրեթե անտեսվում էր այն փաստը, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունը՝ պատմական փաստ լինելուց զատ, նախևառաջ *ձանրագույն միջազգային հանցագործություն է*: Ավելին, խեղաթյուրվում էր ոչ միայն երևույթի էությունը, այլ նաև դրան առնչվող եզրութաբանական ապարատը:

Հայաստանի Հանրապետության ձևավորմամբ սկիզբ դրվեց հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հիմնախնդիրն

իրավական հարթություն տեղափոխելու գործընթացին: Արդեն 1990թ. օգոստոսի 23-ին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունված անկախ պետականության կայացման գործընթացին սկիզբ դրած Հայաստանի անկախության մասին հռչակագիրը կետ 11-ում սահմանեց, որ *«Հայաստանի Հանրապետությունը սափար է կանգնում 1915թ. Օսմանյան կայսրությունում և Արևմտյան Հայաստանում իրագործված Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը»*: Հռչակագրի ընդունմամբ Հայաստանի Հանրապետության համար հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցը դադարեց սոսկ պատմական փաստ հանդիսանալ՝ վերածվելով արդի միջազգային իրավական հիմնախնդրի:

Անկախության հռչակագրի ընդունումն իրավական հիմք ստեղծեց հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու համար: Փաստորեն, պետության հիմնադիր փաստաթղթում ամրագրվեց Հայաստանի արտաքին քաղաքականության անկյունաքարային հիմնախնդիրներից մեկը: *«Սահմանադրությունը, Նախաբանում հիշատակելով «Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրում հաստատված հայոց պետականության հիմնարար սկզբունքները և համազգային նպատակները»*, անուղղակի կերպով ներառեց հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար միջազգային պատասխանատվության հիմնախնդիրը՝ Սահ մանադրությամբ կարգավորվող իրավահարաբերությունների շրջանակի մեջ»:

Առաջին խմբի մեջ մտնող հիմնահարցերը հիմնականում վերաբերում են այդ հանցագործության փաստական հանգամանքների վերհանմանը և միջազգային իրավունքի տեսանկյունից դրանց գնահատմանը:

Երկրորդ խումբը կազմող հիմնահարցերի բուն նպատակն է հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության նկատմամբ կիրառելի իրավունքի, այն է՝ պայմանագրային և սովորութային միջազգային իրավական այն նորմերի վերհանումը և վերլուծությունը, որոնք կարող են հիմնավորել այդ հանցագործության համար Թուրքիայի Հանրապետությանը ներկայացվող պահանջների իրավաչափությունը և հիմք հանդիսանալ վերջինիս միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելու համար: Սույն աշխատությունում հիմնականում անդրադարձ է կատարվում հենց կիրառելի իրավունքի հիմնախնդիրներին: Տվյալ որոշումը պայմանավորված է ոչ թե հեղինակի սուբյեկտիվ ընտրությամբ, այլ գործնական բնույթի հիմնախնդիրներով:

Բացի ցեղասպանության համար պատասխանատվության հիմնախնդիրներից, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունը բարդացված է նաև ցեղասպանության հանցագործությանն ուղղակիորեն չառնչվող, սակայն հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության լույսի ներքո չափազանց կարևոր նշանակություն ունեցող այնպիսի հիմնահարցերով, ինչպիսիք են, մասնավորապես, Թուրքիայի Հանրապետության՝ Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ լինելու հետ կապված հիմնահարցերը, ներկայիս միջազգային իրավունքի նորմերի հետադարձ կիրառելիության հիմնախնդիրները և այլն: Միայն այս ենթախմբի հարցերին պատասխան գտնելով է հնարավոր հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պահանջներ

ներկայացնել և պատճառած վնասի համար համապատասխան հատուցում ստանալ:

Չափազանց կարևոր հանգամանք է հանդիսանում այսօր ցեղասպանության հանցագործության մերժման իրավական ասպեկտների ներկայացումը: Թուրքիայի կողմից տարվող հիմնական քաղաքական գիծը միտված է Հայոց ցեղասպանության փաստի մերժման վրա: Բազմաթիվ երկրներում ընդունվել են ցեղասպանությունը և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների կատարման փաստը մերժելու համար պատասխանատվություն նախատեսող օրենքներ: Մտահոգիչ է այս հարցի առնչությամբ *Դոդու Փերինչեքն ընդդեմ Շվեյցարիայի* գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կայացրած վճիռը: Ցեղասպանության մերժման իրավական արգելքի ձևակերպվածության մասին մանրամասնորեն ներկայացվում է հետազոտության մեջ:

Նշված հիմնախնդիրներից զատ այսօր չափազանց կարևոր հանգամանք է հանդիսանում Թուրքիայի պատասխանատվության հարցը բարձրացնելու տարբեր եղանակների և միջոցների քննարկումը: Այսօր միջազգային իրավունքը ինչ հնարավորություններ է տրամադրում Թուրքիայի պատասխանատվության հարցը բարձրացնելու համար: Արդյոք Հայաստանի Հանրապետությունն իրավունք ունի հանդես գալ որպես ցեղասպանության զոհերի շահերը ներկայացնող սուբյեկտ: Այս և այլ ընթացակարգային հարցը կարևոր են և Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է իրավական տեսանկյունից պատրաստ լինի հարցերը միջազգային-իրավական առյաններում բարձրացնելու համար:

I. ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐԸ

1. Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ կիրառելի իրավունքի հարցը և արարքի որակման խնդիրը

Հայոց ցեղասպանության դատապարտման և պատշաճ հատուցում պահանջելու համար անհրաժեշտ է հստակեցնել այն իրավական հենքերը, որոնք հիմք են տալիս պնդելու Հայոց ցեղասպանության եղելության, դրա պատժելիության և համապատասխան իրավական պահանջներ ներկայացնելու իրավաչափության մասին:

Հայոց ցեղասպանության պատժելիության միջազգային իրավական հենքի վերհանումը փոխկապակցված է մի շարք տարաբնույթ իրավական հիմնահարցերի հստակեցման հետ: Նշված հիմնախնդիրներից յուրաքանչյուրը պահանջում է առանձին ամբողջական և համապարփակ իրավական վերլուծություն: Սույն աշխատության շրջանակներում հնարավորինս ամփոփ կցանկանայինք ընդգծել նշված հիմնախնդիրներից առավել կարևորները:

1.1. Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ կիրառելի իրավունքի հստակեցման հիմնահարցերը

Հայոց ցեղասպանության համատեքստում ամենախրթին հարցերից է, այսպես կոչված, «կիրառելի իրավունքի» Հայոց ցեղասպանության համատեքստում ամենախրթին հարցերից է, այսպես կոչված, «կիրառելի իրավունքի», այլ կերպ ասած՝ միջազգային իրավունքի այն նորմերի վերհանման խնդիրը, որոնք պատասխանատվություն են նախատեսում այն հանցագործության համար, որը հետագայում ստացել է «ցեղասպանություն» անվանումը, և որոնք կարող են հիմք ընդունվել Թուրքիայի Հանրապետությանը՝ որպես Օսմանյան կայսրության միջազգային իրավական ինքնության

շարունակողին պատասխանատվության ենթարկելու պարագայում: **Միայն կիրառելի իրավունքի սահմանները հստակեցնելուց հետո է հնարավոր անդրադառնալ Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող այլ իրավական հիմնահարցերի ուսումնասիրությանը:**

Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ կիրառելի իրավունքի հիմնահարցը քննարկելիս, նպատակահարմար ենք համարում հետազոտողների ուշադրությունը հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ տվյալ տեսանկյունից վերլուծության առարկա պետք է դառնան ոչ թե ցեղասպանության հանցագործության համար **միջազգային իրավական պատասխանատվություն նախապես առկա միջազգային և ներպետական իրավակարգավորումները, այլ Հայոց ցեղասպանության իրագործման ժամանակահատվածում գոյություն ունեցածները:** Սա չափազանց կարևոր նշանակություն ունի հետագա միջազգային իրավական պահանջները պատշաճ եղանակով ներկայացնելու և տարատեսակ միջազգային և ներպետական ատյաններում ձախողումներից խուսափելու համար:

Սովորաբար Հայոց ցեղասպանության համար միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերի հարցն ուսումնասիրելիս հետազոտողներն այն հանգեցնում են սոսկ Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժելու մասին կոնվենցիայի (այսուհետ՝ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիա) կիրառելիության հարցին՝ հաշվի չառնելով ցեղասպանության հանցագործությունն արգելող այլ նորմերի վերհանման և հետազոտման անհրաժեշտությունը:

Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան, անշուշտ, կենտրոնական տեղ է զբաղեցնում այդ հանցագործության համար պատասխանատվություն սահմանող միջազգային իրավական հիմքերի շարքում, սակայն այն սոսկ այդ հանցագործության միջազգային իրավական արգելվածությունն ամրագրող փաստաթղթերից մեկն է: Նշված կոնվենցիայից զատ, այսօր ցեղասպանության հանցագործության հանցակազմն ամրագրված է տասնյակ այլ միջազգային իրավական փաստաթղթերում, մասնավորապես՝ Միջազգային քրեական դատարանի կանոնադրությունում (հոդված 6), Նախկին Հարավսլավիայի (հոդված 4) և Ռուանդայի (հոդված 2) համար ստեղծված ad hoc միջազգային քրեական տրիբունալների կանոնադրություններում և այլն:

Այս տեսանկյունից անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Հայոց ցեղասպանության իրավական հարթության ոլորտում առկա հետազոտությունների հայեցակարգային խոցելիությունը շատ դեպքերում պայմանավորված է նրանով, որ դրանցում Թուրքիայի Հանրապետության պատժելիության հիմնահարցը փոխկապակցվում է միմիայն կամ գերազանցապես Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի և դրա հնարավոր հետադարձության հետ: Իրականում Կոնվենցիայի կիրառելիության և դրա հնարավոր ռետրոակտիվ ուժի վերաբերյալ տեսական բանավեճի մեջ մտնելը ոչ այլ ինչ է, քան իրավական ծուղակ: Հիմնահարցը շատ ավելի խորքային բնույթ է կրում, քանզի Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պատասխանատվությանն կանչելու տեսանկյունից անհրաժեշտ է պարզել ոչ թե այդ իրադարձությունների նկատմամբ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիության հիմնահարցը, այլ այն, թե Հայոց ցեղասպանության ժամանակահատվածում Օսմանյան կայսրությունն ուներ, արդյոք, միջազգային իրավական պարտավորություն թույլ

չտալու հայ ժողովրդի, որպես մշտական և կայուն մարդկային խմբի ոչնչացումը:

1.2. Օսմանյան կայսրության կողմից հայ ազգաբնակչության անվտանգության ոլորտում ստանձնած միջազգային իրավական պարտավորությունների վերլուծությունը

Հայոց ցեղասպանության համար պատասխանատվության տեսանկյունից չափազանց մեծ կարևորություն են ներկայացնում մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ընդունումը գոյություն ունեցած՝ ցեղասպանության հանցագործության կատարումն արգելող միջազգային իրավական նորմերի վերհանումը և դրանց վերլուծությունը: Այլ կերպ ասած՝ անհրաժեշտ է պատասխանել հետևյալ հարցերին, թե արդյոք Հայոց ցեղասպանության ժամանակահատվածում գոյություն ունեցել են ցեղասպանությունն արգելող միջազգային իրավական նորմեր, և եթե այո, ապա ինչպիսի փաստաթղթերում են դրանք ամրագրվել, ինչպիսի բովանդակություն են ունեցել և դրանց հիման վրա Օսմանյան կայսրությունն ինչ պարտավորություններ է ստանձնել: Նշվածից զատ, անշուշտ, անհրաժեշտ է պարզել Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիության հարցը Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ: Այլ կերպ ասած՝ պատասխան գտնել այն հարցին, թե Կոնվենցիան ամբողջովին կամ դրա առանձին դրույթներ կիրառելի են, արդյոք, Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ, թե ոչ, և եթե այո, ապա ինչ հիմքով և ինչ պայմաններում:

Այսպիսով, ո՞րն է Հայոց ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելու դեպքում «կիրառելի իրավունքը»:

Հայոց ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել, այսպես կոչված, «դասական միջազգային իրավունքի» գոյության ժամանակահատվածում, մինչև միջազգային իրավական

նորմերի կողմից փակացման գործընթացի նախաձեռնումը: Դասական միջազգային իրավունքում գերակայող աղբյուրը, ի տարբերություն ժամանակակից միջազգային իրավունքի, ոչ թե միջազգային պայմանագիրն էր, այլ միջազգային սովորույթը: Հենց սովորույթային միջազգային իրավունքի նորմերով էին կարգավորվում պետությունների միջև առկա միջազգային իրավահարաբերությունները, միայն 19-րդ դարի երկրորդ կեսին սկսվեց միջազգային պայմանագրերի թվի զգալի աճը:

Հենց միջազգային պայմանագրային բազայի ոչ մեծ լինելն ու սովորույթային նորմերի միջոցով հիմնական միջազգային իրավական հարաբերությունների կարգավորումն են բարդացնում Հայոց ցեղասպանության համար պատասխանատվություն նախատեսող նորմերի վերհանման խնդիրը:

Սովորույթային միջազգային իրավունքի նորմի գոյության ապացուցման համար անհրաժեշտ է երկու փոխկապակցված տարրերի՝ պետությունների պրակտիկայի և *opinio juris*-ի (պետությունների պրակտիկայում առաջացած կանոնի՝ որպես պարտադիր ուժ ունեցողի, ճանաչման կանխավարկածի) առկայությունը: Այս երկու տարրերի առկայությունը կարելի է ապացուցել պաշտոնատար անձանց՝ ներառյալ պետությունների ղեկավարների, հայտարարությունների և գործողությունների, մարդասիրական միջամտությունների պրակտիկայի, համանման իրավիճակներում պետությունների նույնօրինակ վարվելակերպի կրկնման երկարատևության և նման պրակտիկայի դեմ որևիցե էական առարկության բացակայության միջոցով:

Ցեղասպանության հանցագործությունն արգելող միջազգային իրավական նորմերի վերհանման համար նախևառաջ անհրաժեշտ է պարզել, թե ինչ է ցեղասպանություն հանցագործությունը: Եթե վերացարկվենք Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 2-ում ամրագրված հասկացությունից, ապա ցեղասպանությունը կարելի է բնորոշել իբրև **կանխամտածված արարքների**

(սպանություններ, լուրջ մարմնական վնասվածքների կամ մտավոր խեղման պատճառում, կանխամտածված կյանքի այնպիսի պայմանների ստեղծում, որոնք միտված են խմբի լրիվ կամ մասնակի ֆիզիկական ոչնչացմանը և այլն) ամբողջություն, որոնք միտված են որևէ կայուն և մշտական մարդկային խմբի՝ որպես այդպիսին, լրիվ կամ մասնակի ոչնչացմանը: Եթե ելնենք ցեղասպանության հանցագործության նմանօրինակ բնորոշումից, ապա ակնհայտ կդառնա, որ նշված երևույթը գոյություն է ունեցել Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի և նույնիսկ ցեղասպանություն եզրույթի ի հայտ գալուց շատ ավելի վաղ:

Եթե ժամանակակից միջազգային իրավունքի տեսանկյունից դիտարկենք մի շարք իրադարձություններ, ինչպիսիք են Հին Սպարտայում հիլոտների զանգվածային պարբերական ոչնչացումը, Բարդուղիմեոսյան գիշերը, միջնադարյան ինկվիզիցիայի որոշ դրսևորումներ, ապա դրանք ոչ այլ ինչ են, քան ցեղասպանության հանցագործության դրսևորումներ:

Այդուհանդերձ, ցեղասպանությունը ոչ բոլոր ժամանակաշրջաններում է դիտվել իբրև հանցագործություն: Հին Աշխարհում և նույնիսկ Միջնադարում ցեղասպանության քաղաքականությունը, ըստ էության, արգելված չէր: Սակայն մարդու անօտարելի իրավունքների հայեցակարգի երևան գալը և դրա ամրագրումը նորմատիվ փաստաթղթերում էական ազդեցություն ունեցան ընդհանրապես իրավունքի և մասնավորապես միջազգային իրավունքի էության վրա: Այդ փոփոխությունների արդյունքում ցեղասպանության պրակտիկան, այսինքն՝ որևիցե ռասայական, ազգային, կրոնական կամ էթնիկական խումբ ամբողջովին կամ մասնակիորեն որպես այդպիսին ոչնչացնելուն ուղղված կանխամտածված արարքների իրագործման պրակտիկան, նախ սկսվեց դիտվել իբրև բացասական, անընդունելի, իսկ հետագայում՝ արգելված և միջազգային իրավունքով պատժելի:

Արդեն 18-րդ դարավերջից սկսեցին ի հայտ գալ ցեղասպանությունն արգելող ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմերի սաղմերը: Միջազգային իրավունքի սովորույթային նորմի ձևավորումը հարաբերականորեն երկար ժամանակահատված պահանջող գործընթաց է: Այսպես, օրինակ, եթե ցեղասպանությունն արգելող սովորույթային իրավական նորմերն սկսեցին ի հայտ գալ դեռևս 18-րդ դարի վերջում, ապա դրանց ձևավորման գործընթացը վերջնականորեն ավարտվեց միայն 19-րդ դարի երկրորդ կեսին՝ ընդգրկելով գրեթե մեկ դար:

Այն փաստը, որ ցեղասպանությունն արգելող ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմերը վերջնականորեն ձևավորվել են 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, հաստատվում է հսկայական քանակությամբ միջազգային իրավական փաստաթղթերով, պաշտոնական հայտարարություններով և դասական միջազգային իրավունքի գոյության ժամանակահատվածում իրականացված մարդասիրական միջամտությունների պրակտիկայով:

Այսպես, 1774թ. հուլիսի 21-ի Քյուչուկ Բայնարջայի պայմանագիրն սկիզբ դրեց միջազգային իրավունքում մարդասիրական միջամտությունների դարաշրջանին: Տվյալ պայմանագրի հոդված 7-ը ճանաչեց Ռուսական կայսրության իրավունքը՝ սատար կանգնել ռուսական ուղղափառ եկեղեցու բոլոր հետևորդներին և տարածականորեն բոլոր ուղղափառ հպատակներին (բուլղարներին, հույներին). նշված պայմանագրի հոդված 16-ի համաձայն՝ Մոլդավիան, Վալախիան և Սերբիան դարձան այդ իրավունքից ուղղակի և անմիջական օգտվողներ: 1774-1856թթ. միջև Ռուսաստանը Թուրքիայում ակտիվորեն օգտվել է մարդասիրական միջամտության իր իրավունքից, թեև սահմանափակվելով ուղղափառ քրիստոնյաների պաշտպանությամբ: Կարելի է ասել՝ Քյուչուք Բայնարջայի պայմանագրի կնքման պահից, ինչպես նշում է Վ.Տատոյանը, միջազգային իրավունքում ի հայտ

եկավ սովորույթ, որն անվանվեց մարդասիրական միջամտություն (l'intervention d'humanite):

Որակապես նոր մակարդակի մարդասիրական միջամտության ինստիտուտը բարձրացավ Հունաստանի անկախության պատերազմի (1821-1830թթ.) ընթացքում և դրան հաջորդող տարիներին: Այսպես, օրինակ, 1840թ. ԱՄՆ նախագահը պետքարտուղարի միջոցով միջամտեց ի պաշտպանություն Օսմանյան կայսրությունում հետապնդվող Ռոդոսի և Դամասկոսի հրեաների²:

19-րդ դարի երկրորդ կեսից բնաջնջումներից, կոտորածներից և հետապնդումներից ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների պաշտպանությունն ավելի հաճախ էր հիմք դառնում մարդասիրական միջամտության համար: Այդ միտման վառ ապացույց է Սիրիայում և Լիբանանում քրիստոնյա մորոնիների պաշտպանությանն ուղղված մարդասիրական միջամտությունը³:

1860թ. մահմեդական դրուզերը սանձազերծեցին քրիստոնյա մորոնիների լայնածավալ կոտորած այդ ժամանակ Օսմանյան կայսրության մաս կազմող Սիրիայում և Լիբանանում: Եվրոպական երկրները միջամտություն իրականացրին՝ իրենց գործողություններն անվանելով մարդասիրական 1860թ. օգոստոսի 3-ի Փարիզի Արձանագրության մեջ... Սիրիայում և Լիբանանում քրիստոնյաների պաշտպանությանն ուղղված միջամտությանը վերաբերող, Եվրոպական

¹ St' u V. N. Dadrian, Genocide as a problem of National and International Law. The World War I Armenian Case and Its Contemporary Legal Ramifications //Yale Journal of International Law, 1989, Vol. 14, № 2, p. 233.

² Նույն տեղում

³ Սույն աշխատության շրջանակներում մենք չենք անդրադառնում ժամանակակից միջազգային իրավունքում մարդասիրական միջամտությունների իրավաչափության հարցին: Տվյալ աշխատանքի շրջանակներում մեջբերվող միջազգային մարդասիրական միջամտությունների դեպքերի հիշատակումը սոսկ նպատակաուղղված է ցեղասպանության երևույթի արգելվածության հիմնավորելուն՝ մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ընդունումը:

տերությունների և Թուրքիայի միջև կնքված՝ «Սիրիայում խաղաղության վերականգնմանը և քրիստոնյաների պաշտպանությանն ուղղված» արձանագրության մեջ զուգակցվում էին «կարգուկանոնի» վերականգնման և «կոտորածներից» քրիստոնյաների պաշտպանության նպատակները⁴:

Յեղասպանության հանցագործության միջազգային հակաիրավականության մասին են վկայում նաև 19-րդ դարի երկրորդ կեսի - 20-րդ դարասկզբի՝ պետությունների գլուխների և այլ պաշտոնատար անձանց պաշտոնական հայտարարությունները: Այսպես, օրինակ, 1902թ. ԱՄՆ պետքարտուղարը «հանուն մարդասիրության» բողոք ներկայացրեց Ռուսիային ընդդեմ այդ երկրում հրեաների հետապնդումների՝ նշելով, որ իր կառավարությունը «չի կարող լինել այդպիսի միջազգային իրավախախտումների լուռ մասնակից», իսկ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահը 1904թ. Կոնգրեսին իր ուղերձում Ռուսաստանում Քիչնկյան պոգրոմների և «հայերի սիստեմատիկ և տևական ճնշման» առնչությամբ հայտարարեց, որ «գոյություն ունեն որոշ հանցագործություններ, որոնք կատարվում են հսկայական ծավալներով և այնպիսի աննկարագրելի դաժանությամբ, որ կասկած է առաջանում առ այն, թե, արդյոք, մեր ակնհայտ պարտականությունը չէ ընդդիմանալ, առնվազն դատապարտել կատարվածը և մեր համակրանքն արտահայտել նրանց, ում պատճառվել են այդ տառապանքները»⁵: Ներկայացվածն ընդամենը սիստեմատիկորեն հետապնդվող ազգային, կրոնական էթնիկական և այլ խմբերի պաշտպանությանն ուղղված մարդասիրական միջամտությունների պրակտիկայի և պաշտոնական հայտարարությունների որոշ դրվագներն էին, սակայն նույնիսկ դրանք թույլ են տալիս խոսել ցեղասպանության՝ միջազգային իրավական արգելման մասին արդեն 19-րդ դարի երկրորդ կեսին:

Թեև դասական միջազգային իրավունքի հիմնական աղբյուր էր հանդիսանում միջազգային սովորույթը, այդուհանդերձ, նշված ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցած սակավաթիվ միջազգային պայմանագրերում ևս հայտնաբերվում են տարատեսակ նշումներ ցեղասպանության հանցագործության արգելվածության վերաբերյալ: Նման պայմանագրային նորմերի վառ օրինակ է, մասնավորապես, 1878թ. Բեռլինի պայմանագիրը:

1878թ. Բեռլինի պայմանագրով հաստատվեց որոշակի կրոնական խմբերի հետապնդումն արգելող միջազգային սովորութաիրավական նորմերի գոյությունը՝ ճանաչվեցին հավասար իրավունքներ օսմանյան բոլոր հպատակների համար՝ անկախ կրոնից կամ դավանանքից (հոդված 62): Բեռլինի պայմանագիրը համանման պարտավորություններ սահմանեց նաև այլ պետությունների՝ Բուլղարիայի (հոդված 5), Չերնոգորիայի (հոդված 27), Սերբիայի (հոդված 35) և Ռուսիայի (հոդված 44) համար: 1878թ. Բեռլինի պայմանագիրը պարունակում էր նաև դրույթներ առանձին մարդկային խմբերի պաշտպանության վերաբերյալ, նրանում, մասնավորապես, սահմանվում էր, որ «Բարձր Դուռը պարտավորվում է իրականացնել, առանց հետագա ձգձգման, տեղական պահանջմունքներով պայմանավորված բարելավումներ և բարեփոխումներ հայերով բնակեցված շրջաններում և **պաշտպանել նրանց անվտանգությունը չեղքեսներից և քրդերից** (ընդգծումը մերն է): Այն պարբերաբար կտեղեկացնի այդ նպատակով իր կողմից ձեռնարկված միջոցառումների մասին, այն Տերություններին, որոնք կհետևեն դրանց կիրառմանը» (հոդված 61): Հենց նշված հոդվածի դրույթներն էլ ընդհուպ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը հիմք էին հանդիսանում Եվրոպական տերությունների բազմաթիվ միջամտությունների համար՝ ի պաշտպանություն

հայկական բնակչության, որոնք իրականացվում էին վերջինիս ոչնչացումը կանխարգելելու նպատակով⁶:

Յեղասպանության համար պատասխանատվության հիմքերը զարգացել են նաև պատերազմի օրենքների և սովորույթների նորմերի կողիֆիկացման շրջանակներում: 1899 և 1907թթ. տեղի ունեցած Խաղաղության կոնֆերանսներում կողիֆիկացվեցին պատերազմի օրենքները և սովորույթները, որի արդյունքում ընդունվեցին մեկ տասնյակից ավելի կոնվենցիաներ՝ պատերազմական գործողություններ բացելու, չեզոքության, ծովային պատերազմի և այլնի մասին:

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության տեսանկյունից չափազանց կարևոր նշանակություն ունեն Յամաքային պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին 1899 և 1907թթ. Հաագայի կոնվենցիաները, որոնք դրվագորեն անդրադառնում էին պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանությանն ընդհանրապես, սակայն չէին պարունակում կոնկրետ դրույթներ ցեղասպանության արգելման, այսինքն՝ պատերազմի ժամանակ որոշակի մարդկային խմբերի ոչնչացման արգելման վերաբերյալ⁷: Այդու-

⁶ Այսպես, օրինակ, 19-րդ դարավերջի հայտնի ավստրիացի իրավաբան Ֆ.Լիստը գտնում էր, որ հենց Բեռլինի պայմանագրի հոդված 61-ի դրույթները բացահայտորեն ճանաչեցին մեծ տերությունների իրավունքը՝ «միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին հայկական շրջանների առնչությամբ՝ ստեղծելով միջազգային իրավական հիմքեր հայերի օգտին 1895թ. միջամտության համար»: Ավելի մանրամասն տե՛ս Лист Ф., Международное право в систематическом изложении. Юрьев (Дерпт): 1909, с. 82-83:

⁷ Պետք է ընդգծել, որ միջազգային մարդասիրական իրավունքն ընդհուպ մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտը չէր պարունակում մանրամասն դրույթներ պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության մասին: Քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության վերաբերյալ առաջին կոնվենցիան Պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության մասին 1949թ. օգոստոսի 12-ի Ժնևի կոնվենցիան է: Ավելի մանրամասն տե՛ս Пикте Ж., Развитие и принципы международного гуманитарного права. М.: МККК, 1993, с. 54-63;

հանդերձ, նույնիսկ այն կցկտուր նորմերը, որոնք ամրագրված էին այդ կոնվենցիայում, ապացուցում են այն, որ որևէ մարդկային խումբ որպես այդպիսին ամբողջովին կամ մասնակիորեն ոչնչացնելը դիտվում էր, եթե նույնիսկ ռազմական գործողությունների ընթացքում ուղղակիորեն չարգելված, ապա առնվազն պատերազմի օրենքներին ու սովորույթներին չհամընկնող, դրանց չհամապատասխանող արարք: Անշուշտ, ոչ 1899թ., ոչ էլ 1907թ. Յամաքային պատերազմի օրենքների ու սովորույթների մասին, ոչ էլ Հաագայի այլ կոնվենցիաները չէին անդրադառնում որոշակի խմբերի ոչնչացման հիմնախնդրին, ինչը, մեր կարծիքով, ինքնին հասկանալի էր. եթե արգելվում է քաղաքացիական բնակչության ոչնչացումն ընդհանրապես, ապա ենթադրվում է, որ քաղաքացիական բնակչության մաս կազմող որոշակի մարդկային խմբերի ոչնչացումը ևս արգելված արարք է:

Հայոց ցեղասպանության համար պատասխանատվության տեսանկյունից, սակայն, առավել մեծ նշանակություն ցայսօր ունեն ոչ այնքան նշված կոնվենցիաների դրույթները, որքան, այսպես կոչված, «Մարտենսի վերապահումը»: 1899թ. Յամաքային պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին կոնվենցիայի մշակման ընթացքում ռուս իրավաբան միջազգայնագետ Ֆ.Ֆ.Մարտենսը, որպես փոխգիտումային առաջարկ, որը թույլ տվեց առանց հիմնական հոդվածների փոփոխման միաձայն ընդունել ողջ կոնվենցիան, առաջարկեց լրացնել կոնվենցիայի նախաբանը հետևյալ դրույթով. «Ներկայումս, սակայն, անհնար եղավ համաձայնության գալ՝ կապված այն դրույթների հետ, որոնք կներառեին գործնականում առաջացող բոլոր դեպքերը:

Մյուս կողմից՝ Բարձր Պայմանավորվող Տերությունների մտադրությունների մեջ չէր կարող մտնել այն, որպեսզի չնախատեսված դեպքերը, գրված դրույթների բացակայության հետևանքով, թողնվեին

Гассер Х.-П., Международное гуманитарное право М.: МККК, 1995, с. 55-58.

⁴ St' u Kuper L., Genocide: its political use in the twentieth Century, New Haven CT, 1982, p. 20.

⁵ Նույն տեղում:

գորահրամանատարների կամայական հայեցողությանը:

Քանի դեռ հնարավորություն չի ընձեռվել ընդունել պատերազմի օրենքների ավելի ամբողջական ժողովածու, Բարձր Պայմանավորվող Կողմերը տեղին են համարում վկայել, որ իրենց կողմից ընդունված կանոնակարգերով չնախատեսված դեպքերում բնակչությունը և պատերազմողները շարունակում են գտնվել **միջազգային իրավունքի սկզբունքների պաշտպանության և գործողության ներքո, որոնք բխում են քաղաքակիրթ ազգերի միջև հաստատված սովորույթներից, մարդասիրության օրենքներից և հասարակական գիտակցության պահանջներից** (ընդգծումը մերն է)»⁸: Ակնհայտ է, որ նշված վերապահումն արդեն իսկ իր գոյությամբ ցեղասպանության հանցագործության արգելված լինելու լավագույն ապացույցն է: Դժվար է պատկերացնել, որ 19-րդ դարի վերջին ցեղասպանության քաղաքականությունը՝ իր ցանկացած բնորոշմամբ, կարող էր դիտվել որպես «քաղաքակիրթ ազգերի միջև հաստատված սովորույթներին, մարդասիրության օրենքներին»⁹ և հասարակական գիտակցության պահանջներին» համապատասխանող արարք:

Անշուշտ, ցեղասպանության հանցագործության և հատկապես հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության արգելված լինելու հարցում անգնահատելի նշանակություն ունի Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի 1915թ. մայիսի 24-ի համատեղ հռչակագիրը, որում, մասնավորապես, նշվում էր. «Ողջ անցած ամսվա ընթացքում Հայաստանում տեղի են ունենում հայերի կոտորածներ քրդերի և թուրքերի կողմից

օսմանյան իշխանությունների ակնհայտ թողտվությամբ, իսկ երբեմն նաև դրանց ուղղակի աջակցությամբ...

Ելնելով Թուրքիայի կողմից **մարդկայնության և քաղաքակրթության դեմ կարգավոր այդ նոր հանցագործություններից** (ընդգծումը մերն է)՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դաշնային կառավարությունները սույնով հրապարակայնորեն հայտարարում են Բարձր Դռանը, որ նրանք այդ հանցագործությունների համար անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա այն տեղական ներկայացուցիչների վրա, որոնք առնչված կլինեն տվյալ կոտորածին»¹⁰:

Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի հիշատակված հռչակագրում առաջին անգամ օգտագործվեց «հանցագործություն մարդկայնության դեմ» եզրույթը «Թուրքիայում հայերի կոտորածը բնորոշելու համար, ինչն այսօրվա չափանիշներով ընկնում է ցեղասպանության հասկացության ներքո»¹¹: Այս փաստաթուղթը վերջնականորեն հաստատեց ցեղասպանության միջազգային հակաիրավականությունը: Մեր կարծիքով, սույն հռչակագրի հրապարակմամբ ցեղասպանության հանցագործության պատժելիության պաշտոնական ճանաչման գործընթացն իր հաղթական ավարտին հասավ, այսինքն՝ երկար ժամանակ ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմի տեսքով գոյություն ունեցած նորմն ստացավ *expressis verbis* ճանաչում:

Անտանտի երկրները փորձեցին իրագործել Մայիսյան հռչակագրի դրույթները 1920թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի խաղաղության պայմանագրում: Նշված պայմանագիրը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ կատարված միջազգային

հանցագործությունների վերաբերյալ մի շարք դրույթներ էր պարունակում: Մասնավորապես, Պայմանագրի Գլուխ 7-ում՝ «Պատժամիջոցներ» (հոդվածներ 226-230), նախատեսված էին նորմեր պատերազմական հանցագործությունների և «կոտորածների (massacres)», այսինքն՝ հայերի դեմ իրագործած հանցագործության առնչությամբ պատասխանատվության ենթարկելու համար: Այսպես, օրինակ, հոդված 226-ը նախատեսում էր, որ «Թուրքական կառավարությունը ճանաչում է Դաշնակից և Միավորված Տերությունների՝ նշված հանցագործությունները կատարողներին պատասխանատվության ենթարկելու իրավունքը»: Հոդված 230-ն իր հերթին պարտավորեցնում էր Թուրքիային «հանձնել Դաշնակից Տերություններին այդ հանցագործությունների մեջ մեղադրվող անձանց»:

Ցավոք, Սևրի պայմանագիրն այդպես էլ չվավերացվեց, չստեղծվեց նաև հոդված 230-ով նախատեսված տրիբունալը, թեև, այսպես կոչված, «զինադադարի ժամանակահատվածում» որոշ պաշտոնատար անձինք հայերի կոտորածների համար պատասխանատվության կանչվեցին ազգային դատարանների կողմից, Օսմանյան կայսրության քրեական օրենսդրության հիման վրա: Չնայած Սևրի պայմանագիրը, քաղաքական կոնյունկտուրայի փոփոխության հետևանքով, ուժի մեջ այդպես էլ չմտավ, այն, ըստ Ջ.Վերհովենի, շարունակում է մնալ Թուրքիայում հայկական բնակչության նկատմամբ կատարված արարքների հակաիրավական լինելու վառ ապացույցը¹²:

Թեև սույն հետազոտության շրջանակներից դուրս է Սևրի և Լոզանի պայմանագրերի փոխհարաբերակցության վերլուծությունը, այդուհանդերձ, անհրաժեշտ ենք

համարում ընդգծել, որ դժվար է համաձայնվել այն հետազոտողների հետ, որոնք գտնում են, որ 1923թ. Լոզանի պայմանագիրն ամբողջությամբ փոխարինել է Սևրի պայմանագրին, քանի որ վերջիններիս առարկաները, ինչպես նաև մասնակիցները միայն մասամբ էին համընկնում¹³:

Վերը նշվածը թույլ է տալիս արձանագրել, որ ցեղասպանությունն իբրև սոցիալական երևույթ, գոյություն ունենալով միշտ կամ գրեթե միշտ, միջազգային իրավական արգելքի տակ է վերցվել այդ արարքն իբրև միջազգային հակաիրավական դիտող միջազգային իրավական նորմերի առաջացումից հետո:

Ի մի բերելով վերը նշվածը՝ անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել, որ Օսմանյան կայսրությունը, լինելով 1878թ. Բեռլինի պայմանագրի, 1899թ. Ցամաքային պատերազմի օրենքների ու սովորույթների մասին Հաագայի երկրորդ կոնվենցիայի և այլ միջազգային իրավական փաստաթղթերի մասնակից, ստորագրելով Սևրի պայմանագիրը և ստանձնելով մի շարք այլ միջազգային իրավական պարտականություններ, ըստ միջազգային իրավունքի պարտավորված էր կանխարգելել կայսրության հայկական բնակչությանն ամբողջական կամ մասնակի ոչնչացումը: Հետևաբար, Հայոց ցեղասպանությունը դիտարկվում է ոչ միայն իբրև սովորույթային միջազգային իրավունքի նորմերի, այլ նաև Օսմանյան կայսրության միջազգային պայմանագրային պարտավորությունների խախտում: Լինելով միջազգային հանրության մի մասնիկ՝ Օսմանյան

⁸ St'ou Международное право. Ведение военных действий: Сборник Гаагских конвенций и иных международных документов. 3-е изд., исправленное – М.: МККК, 2001, с. 18.

⁹ Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ «մարդասիրության օրենքներ» արտահայտությունը միջազգային իրավական շրջանառության մեջ է մտել դեռևս 1868թ. ընդունված Պայթուցիկ և բռնկվող փամփուռները օգտագործումից հանելու մասին Սանկտ-Պետերբուրգի հռչակագրով:

¹⁰ St'ou «Свет», 13 мая 1915. № 124, տեքստը տպագրված է նաև Геноцид армян в Османской империи: Сб. документов и материалов под ред. М.Г. Нерсисяна. 2-е изд., доп. Ереван, 1983, с. 602-603.

¹¹ St'ou Международное право: Учебник. Отв. ред. В.И. Кузнецов. М.: «Юрист», 2001, с. 640.

¹² Joe Verhoeven, «Le peuple arménien et le droit international», in Le crime du silence: le genocide arménien, Ed. Champs Flammarion, Paris, 1984, p. 277 (Original in French, author's translation) cited in Alfred de Zayas. Memorandum on the genocide against Armenians 1915-1923 and the application of the 1948 Genocide Convention, p. 2.

¹³ Սևրի պայմանագիրն ստորագրվել է Բրիտանական կայսրության, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի (Գլխավոր Դաշնակից Տերությունների), Հայաստանի, Բելգիայի, Հունաստանի, Հիջազի, Լեհաստանի, Պորտուգալիայի, Ռումինիայի, Սերբերի, խորվաթների և սլովենների պետության, Չեխոսլովակիայի (Դաշնակից տերություններ) և Թուրքիայի կողմից, այն դեպքում, երբ Լոզանի պայմանագրի մասնակիցներ էին Բրիտանական կայսրությունը, Ֆրանսիան, Իտալիան, Ճապոնիան, Սերբերի, խորվաթների և սլովենների պետությունը և Թուրքիան:

կայսրությունը պարտավոր էր գործել միջազգային իրավունքին համապատասխան, որն արգելում էր նշված հանցագործությունը:

Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ կիրառելի միջազգային իրավունքի հարցում կարևորվում է նաև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիության հիմնահարցը: Որոշ հեղինակներ, հիմք ընդունելով այն փաստը, որ ցեղասպանության հանցագործությունն ամրագրող հիմնական ունիվերսալ միջազգային իրավական պայմանագրային գործիքը՝ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան, ընդունվել է 1948թ. դեկտեմբերի 9-ին և ուժի մեջ մտել 1951թ. հունվարի 12-ին, պնդում են, որ ցեղասպանություն՝ համաձայն միջազգային իրավունքի նորմերի, կարող են դիտվել միայն դրա ուժի մեջ մտնելուց հետո կատարված արարքները: Հակառակ դեպքում, այս տեսակետի կողմնակիցները կարծիքով, մինչև կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելը տեղի ունեցած արարքները որպես ցեղասպանություն որակելը կդիտվի իբրև *nullum crimen sine lege*¹⁴ սկզբունքի խախտում, քանզի ցեղասպանության հանցագործության հանցակազմն առաջին անգամ ամրագրվել է միայն Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայում¹⁵:

¹⁴ Չկա հանցագործություն չնշված օրենքում (լատ):
¹⁵ Տե՛ս, օրինակ, Gunduz Aktan, The Armenian Problem and International Law in Turkkaya Ataov (ed.). The Armenians in the Late Ottoman Period, Ankara, 2001, pp. 264-279, 304-314. Ռուսաստանից հետազոտող Ա.Կոչոյի կարծիքով, «այսօր մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ընդունումը, մինչև միջազգային իրավունքում «ցեղասպանություն» եզրույթի ի հայտ գալը տեղի ունեցած՝ ազգային կամ կրոնական խմբերի ոչնչացումը որպես ցեղասպանություն որակելու փորձերն անիրավաչափ են (մանավանդ, որ կոնվենցիան հետադարձ ուժ չունի): Այդ փաստերը պետք է որակվեն դրանց կատարման պահին գործող օրենքներով և անվիճելիորեն դատապարտվեն միջազգային հանրության կողմից, սակայն ձևականորեն իրավունքի դիրքերից դրանք ցեղասպանություն հանդիսանալ չեն կարող»: Տե՛ս Кочой С., Геноцид: понятие, ответственность, практика // Уголовное право, 2001, №2, с. 10.

Այդուհանդերձ, գտնում ենք, որ, անհնար է որևէ կերպ համաձայնվել այն տեսակետի հետ, որ ցեղասպանության հանցագործության միջազգային հակաիրավականությունը պայմանավորված է Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կնքմամբ, դրա ուժի մեջ մտնելով և փոխշաղկապված է դրա հետ:

Նման մոտեցմանը սատարելու համար այդ տեսակետի կողմնակիցները շատ հաճախ թյուրիմացաբար օգտագործում են այն փաստարկը, որ ցեղասպանության, ինչպես նաև մարդկայնության դեմ ուղղված այլ հանցագործությունների համար պատասխանատվության ենթարկելը տեղի է ունեցել միայն Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո՝ Նյուրնբերգի և Տոկիոյի միջազգային ռազմական տրիբունալների շրջանակներում: Սակայն գործնականում պատասխանատվությունն իրագործելը դեռ վկայություն չէ այն փաստի, որ ցեղասպանությունը հանցավոր է դարձել նշված ժամանակահատվածից: Մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելը տեղի ունեցած արարքները որպես ցեղասպանություն որակելը *nullum crimen sine lege* սկզբունքի խախտում դիտող հետազոտողները շատ հաճախ հաշվի չեն առնում միջազգային իրավունքի մի շարք առանձնահատկություններ: Իրոք, միջազգային իրավունքում չի վիճարկվում այն փաստը, որ առանց միջազգային իրավունքի նորմով որոշակի վարքագծի արգելման իրավաբանական պատասխանատվությունն անհնար է և անթույլատրելի: Այս դրույթն անվիճելիորեն վերաբերում է նաև ցեղասպանության հանցագործությանը: Սակայն նման մոտեցման կողմնակիցները, ինչպես նշվեց, հաշվի չեն առնում մեր մատնանշած այն հանգամանքը, որ միջազգային իրավունքի աղբյուր՝ պայմանագրային նորմերին զուգահեռ, դիտարկվում են նաև սովորության իրավական նորմերը, որոնց միջև իրավաբանական ուժի տեսանկյունից ոչ մի տարբերություն գոյություն չունի, ինչը բազմիցս ընդգծվել է ինչպես

միջազգային իրավունքի գիտության մեջ, այնպես էլ պրակտիկայում¹⁶: Հետևաբար, մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ընդունումը ցեղասպանության հանցագործությունն արգելող նորմերի առկայությունն ապացուցման գործում պետք է ելնել ոչ միայն պայմանագրային իրավունքի նորմերից, այլ նաև պետությունների՝ կոտորածներից և բնաջնջումներից որոշակի մարդկային խմբերի պաշտպանությանն ուղղված և դրանով իսկ ցեղասպանությունն արգելող բավական կայուն պրակտիկայով:

Հիմնականում միջազգային իրավունքի արևմտյան դպրոցի ներկայացուցիչները ցեղասպանության հանցագործության հարցում հարում են տրամագծորեն հակառակ տեսակետի՝ պնդելով, որ ցեղասպանությունն ուղեկցել է մարդկությանն իր գոյության ողջ ընթացքում, և ցեղասպանության վաղ դեպքերի թվին են դասում որոշակի մարդկային խմբերի ոչնչացումը մոնղոլ-թաթարների՝ հատկապես Չինգիս խանի արշավանքների, Լենք Թեմուրի նվաճումների ընթացքում կամ, որպես օրինակ, հիշատակում են եվրոպացի նվաճողների կողմից ամերիկյան հնդկացիների ոչնչացումը և այլն¹⁷: Գրեթե համանման տեսակետ էր արտահայտում նաև ցեղասպանություն եզրույթի հեղինակ՝ լեհ-ամերիկյան իրավաբան Ռաֆայել Լեմկինը, որը հիշատակում է պատերազմների, բնաջնջումների բազմաթիվ դասական օրինակներ, երբ վերացվել

¹⁶ Տե՛ս Даниленко Г.М., Обычай в современном международном праве, 1988, М. «Наука», с. 180, Arthur M. Weisburd., Customary international law: the problem of treaties // Vanderbilt journal of transnational law, 1988, p. 85. Պայմանագրային և սովորության նորմերի հավասար իրավաբանական ուժի մասին դրույթը բազմիցս հաստատվել է և՛ միջազգային դատական, և՛ արբիտրաժային մարմինների որոշումներում: Տե՛ս, օրինակ, Rainbow Warrior (Նոր Զելանդիան ընդդեմ Ֆրանսիայի) և Barcelona Traction ընկերության գործերով որոշումները UN RIAA, vol. XX, p. 27 (1990), at p. 251, para. 75; Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited, Second Phase, I.C.J. Reports 1970, p. 3 at p. 46.

¹⁷ Տե՛ս, օրինակ, Kunz J., The United Nations Convention on Genocide // American Journal of International Law, Vol. 43, № 4, October 1949, p. 741.

են ամբողջ ազգեր կամ ամբողջովին կամ գրեթե ամբողջովին բնակչության տարբեր խմբեր՝ հատուկ ընդգծելով, որ ցեղասպանության դեպքեր են, իմիջիայլոց, «Կարթագենի ոչնչացումը մ.թ.ա. 146թ., Տիտոսի կողմից Երուսաղեմի ավերումը մ.թ. 72թ., իսլամի կրոնական պատերազմները, խաչակրաց արշավանքները, ալբիգոյցիների ջարդերը, Երեսնամյա պատերազմում Մագդեբուրգի պաշարումը և վերջերս հայերի կոտորածները»¹⁸:

Թեպետ, հանուն ճշմարտության, պետք է նշել նաև, որ այն տեսակետը, համաձայն որի՝ ցեղասպանությունը դարձել է հանցավոր արարք Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ընդունումից շատ ավելի վաղ, պաշտպանվում էր նաև խորհրդային միջազգային իրավունքի գիտության կողմից: Այսպես, հայտնի իրավաբան միջազգայնագետ Պ.Ս. Ռոմաշկինը դեռևս 1960-ական թթ. այն տեսակետն էր արտահայտում, թե «ցեղասպանությունը մարդկայնության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործություն է: Բուն «ցեղասպանություն» եզրույթն ի հայտ է եկել ոչ շատ վաղուց՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, և նշանակում է ռասայական, ազգային, էթնիկական կամ կրոնական դրդապատճառներով բնակչության առանձին խմբերի բնաջնջում: Սակայն դրանից դեռևս չի բխում, որ այդպիսի հանցագործություններ մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը չեն եղել: Ցեղասպանությունն ի հայտ է եկել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը սանձազերծած ֆաշիզմի առաջացումից շատ ավելի վաղ: Սակայն ցեղասպանության հանցագործությունները գերմանական ֆաշիզմի ազդեցության ժամանակահատվածում ձեռք բերեցին հսկայական ծավալներ»¹⁹:

¹⁸ Տե՛ս R. Lemkin, Axis rule in occupied Europe: laws of occupation, analysis of government; proposals for redress. Washington: Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, 1944, p. 80 n.3, Raphael Lemkin, A crime without a name // American Scholar, Volume 15, № 2 (April 1946), pp. 227-230.

¹⁹ Տե՛ս Ромашкин П.С., Преступления против мира и человечества, М. «Наука», 1967, с. 264.

Այս հարցում, մեր կարծիքով, անհնար է չհամաձայնվել պրոֆ. Յու.Գ.Բարսեղովի այն պնդման հետ, որ «ցեղասպանության հանցագործության միջազգային հակաիրավականության հարցում չի կարելի հիմնվել Ռ.Լեմկինի կողմից 1944թ. ստեղծված «ցեղասպանություն» եզրույթի կոնվենցիոնալ ամրագրման վրա, որպես *sine qua non* պայման: Եթե պայմանավորենք այս հանցագործության հանցակազմի ներքո ընկնող արարքների որակման իրավաչափությունը տվյալ եզրույթի ձևական (ֆորմալ) պայմանագրային ճանաչմամբ, ապա նման որակման հնարավորությունն ստիպված կլինենք սահմանափակել ոչ միայն Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելուց հետո կատարված ցեղասպանության ակտերով, այլ նաև այն ստորագրած, վավերացրած կամ դրան միացած պետությունների շրջանակով»²⁰:

Իրոք, եթե դիտենք 1948թ. Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան իբրև ցեղասպանությունն արգելող միջազգային իրավական նորմ ստեղծող փաստաթուղթ, ապա չի կարելի որպես պատժելի արարք որակել ոչ միայն Հայոց ցեղասպանությունը, այլ նաև Ռոջակիզումը (որոնք բնորոշելու համար, ըստ էության, և ստեղծվել էր ցեղասպանություն եզրույթը) և ցեղասպանության այն դեպքերը, որոնք տեղի են ունեցել 20-րդ դարի առաջին կեսին: Նման ենթադրությունն ավելի քան անհեթեթ է և չի կարող իրավաչափ դիտվել, քանի որ հենց Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի դրույթների տեքստային վերլուծությունը վկայում է այն մասին, որ դրա մշակողները չեն նպատակադրվել միջազգային իրավական նոր նորմ ստեղծել, այլ միայն փորձել են ամրագրել արդեն իսկ գոյություն ունեցող իրավական նորմի առկայության փաստը: Դրա մասին են վկայում հենց Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 1-ի ձևակերպումները, որը, մասնավորապես,

սահմանում է, որ «Պայմանավորվող կողմերը հաստատում են **(այլ ոչ թե սահմանում)**²¹, որ ցեղասպանությունը, անկախ նրանից, կատարվում է խաղաղության կամ պատերազմի ժամանակ, միջազգային իրավունքի նորմերը խախտող հանցագործություն է...»:

Հետևաբար, Կոնվենցիայի հիմնական առաքելությունը կայանում է գոյություն ունեցող միջազգային իրավական նորմի ունիվերսալ պայմանագրային ամրագրման, այլ ոչ թե նորի ստեղծման մեջ²²: Այդ հանգամանքն ընդգծվել է դեռևս 1948թ. Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի նախապատրաստման ընթացքում: Կոնվենցիայի *Travaux preparatoires*-ը (նախապատրաստման փաստաթղթերը) պարունակում են ցեղասպանության պատմական փաստերի մասին բազմաթիվ նշումներ և հիշատակումներ: Այսպես, օրինակ, պայմանագրի նախապատրաստման ընթացքում Կուբայի ներկայացուցիչը նշել է, որ «պատմությունն ի հայտ է բերել ցեղասպանության անթվելի դեպքեր», Եգիպտոսի ներկայացուցիչը նշել է, որ «ցեղասպանության դեպքեր են տեղի ունեցել շատ վաղ անցյալում», Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ սըր Հարթլի Շոուրոսը (որը, ի դեպ, նաև Նյուրնբերգյան դատավարության բրիտանական գլխավոր մեղադրողն էր) ցեղասպանությունը դիտում էր որպես «միջազգային իրավունքին արդեն իսկ ծանոթ հանցագործություն, որի դեպքերը պատմությունն ի հայտ է բերել դարերի ընթացքում», Արգենտինայի ներկայացուցիչը որակում էր ցեղասպանությունը որպես «հանցագործություն, որը, թեև միշտ հայտնի է եղել, որ գոյություն ունի, սակայն միայն վերջերս է բնորոշվել»²³:

²¹ Ընդգծումը մերն է:

²² Տե՛ս Барсегов Ю.Г., Геноцид армян – преступление по международному праву, М., «XXI век – Согласие», 2000, с. 68-70.

²³ Official Records of the Third Session of the General Assembly, Part I, Sixth Committee, statements by Mr. Blanco, p. 23, by Mr. Raafat, p. 500, by Sir Hartley Shawcross, p. 40, by Mr. Bustos Fierro, p. 28.

Այն հանգամանքը, որ մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ցեղասպանության հանցագործության հանցակազմի կոնկրետ նկարագրություն գոյություն չուներ, ևս չի կարող որպես ցեղասպանությունն արգելող նորմի բացակայություն դիտվել: Միջազգային իրավունքի նորմերի յուրահատկությունն այն է, որ դրանք չեն պարունակում կոնկրետ հանցակազմեր և հաճախ բնորոշում են երևույթներն ընդամենը հիմնական գծերով՝ միջազգային իրավունքի սուբյեկտներին իրավունք ընձեռելով ինքնուրույնաբար որոշել դրանց իրագործման ձևերը: Մասնավորապես, Նյուրնբերգյան դատավարության ընթացքում մեղադրանքի հիմքում ընկան այնպիսի արարքներ, որոնք միջազգային կոնվենցիաներում ուղղակիորեն հանցագործություններ չէին անվանվում, և դրանց կատարման համար անհատական քրեական պատասխանատվություն չէր նախատեսվում: Ա.Ասատուրի կարծիքով՝ «Միջազգային իրավունքի ակնհայտ բացերը հաշվի առնելով՝ Նյուրնբերգյան դատավարության շրջանակներում մեղադրողները մեծ նշանակություն էին հատկացնում այն փաստին, որ Միջազգային ռազմական դատարանի կանոնադրությունում ամրագրված են միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ նորմեր, որոնք միջազգային սովորույթների տեսքով գոյություն են ունեցել մինչև Դատարանի ստեղծումը: Այդ նորմերի գոյության ապացույց էր հանդիսանում պետությունների կողմից դրանք ճանաչելու և պահպանելու պրակտիկան, ինչպես նաև տարբեր միջազգային կազմակերպությունների և ֆորումների՝ միջազգային իրավունքում այդ նորմերի հաստատմանը և ամրագրմանն ուղղված գործունեությունը: Այդ նորմերը դարձել էին ընդհանուր միջազգային իրավունքի բաղկացուցիչ մաս և ճանաչվում էին անկախ պետությունների այս կամ այն կոնվենցիային մասնակցությունից»²⁴:

²⁴ Տե՛ս Асатур А.А., Развитие международного уголовного права и деятельность международных уголовных судов // Московский журнал международного права, 2000, №2(38), с. 228.

Եթե հանցագործությունների պատժելիության հարցում ելնել միջազգային պայմանագրային նորմերում միջազգային հանցագործությունների կոնկրետ հանցակազմերի ամրագրումից, ապա նույնիսկ այսօր չի կարելի իբրև հանցագործություն դիտել այնպիսի արարքներ, ինչպիսիք են էկոցիդը, որի միջազգային պայմանագրային բնորոշում դեռևս գոյություն չունի, կամ միջազգային ահաբեկչությունը, որի համաշխարհորեն ճանաչված հասկացությունը միջազգային հանրության կողմից դեռևս չի մշակվել և այլն: Գտնում ենք, որ նման մոտեցումը չի համապատասխանում գոյություն ունեցող միջազգային իրավական իրականությանը:

Իհարկե, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության ժամանակահատվածում «ցեղասպանություն» (գենոցիդ) եզրույթ դեռևս գոյություն չունեի, այն ի հայտ եկավ միայն 1944թ. նոյեմբերին լույս տեսած Ռ.Լեմկինի «Առանցքի ղեկավարումը բռնազավթված Եվրոպայում» հայտնի աշխատության մեջ²⁵: Ռ. Լեմկինի պնդմամբ, այդ հանցագործությունը (ցեղասպանությունը) հանցագործություն էր առանց անվանման²⁶: Պաշտոնական շրջանառության մեջ այս եզրույթն առաջին անգամ մտավ 1945թ. հոկտեմբերի 18-ի՝ Նյուրնբերգի միջազգային ռազմական դատարանի մեղադրական եզրակացություններից մեկի մեջ, այնուհետև

²⁵ Տե՛ս Raphael Lemkin, Axis rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress, Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944, p. 79 - 95.

²⁶ Իր «Հանցագործություն առանց անվանման» հոդվածում Ռ.Լեմկինն ընդգծում էր. «Մինչև հասարակությունը պաշտպանություն է որոնում անծի դեմ գործած հանցանքներից, առ այսօր որևէ լուրջ ջանք չի արվել ուղղված սպանությունները և միլիոնավոր մարդկանց ոչնչացումը կանխարգելելու ու պատժելու: Ակնհայտ է, որ նույնիսկ այդ երևույթի համապատասխան անվանում գոյություն չունեի: Ինչ վերաբերում է նացիստների վարչապետություններին այս պատերազմում, ապա Ուինստոն Չերչիլը 1941թ. օգոստոսի իր ելույթում նշում էր, որ «մենք առանց անվանման հանցագործության վկաներ ենք»: Տե՛ս Raphael Lemkin, A crime without a name, American Scholar, Volume 15, no. 2 (April 1946), p. 227-230.

²⁰ Տե՛ս Барсегов Ю.Г., Геноцид армян – преступление по международному праву, М. «XXI век – Согласие», 2000. – С. 62.

ամրագրվելով ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1946թ. դեկտեմբերի 11-ի 96/1 բանաձևում և Յեղասպանության մասին կոնվենցիայում: Այդուհանդերձ, բուն ցեղասպանության հանցագործությունը գոյություն է ունեցել և դիտվել է իբրև պատժելի արդեն Հայոց ցեղասպանության իրագործման ժամանակ:

Ամփոփելով վերը նշվածը՝ կարելի է վստահորեն հայտարարել, որ պետությունների միջազգային իրավական պրակտիկան, մարդասիրական միջամտությունների ինստիտուտի առաջացումն ու զարգացումը և 19-րդ դարի երկրորդ կեսի միջազգային պայմանագրերի նորմերի վերլուծությունը վկայում են այն մասին, որ որևէ ռասայական,

ազգային, կրոնական կամ էթնիկական խումբ որպես այդպիսին ոչնչացնելուն նպատակաուղղված կանխամտածված արարքների ամբողջությունը, որը հետագայում անվանվեց ցեղասպանություն, դիտվում էր որպես ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմերին հակասող և դրանով պատժելի արարք ամենաուշը 19-րդ դարի երկրորդ կեսից: Հետևաբար, Հայոց ցեղասպանությունը, անվանենք այն այդպես թե ոչ, դիտվում էր որպես ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմերից բխող պարտավորության լրջագույն խախտում և հանգեցնում է Օսմանյան կայսրության միջազգային իրավական պատասխանատվությունը:

2. Հայոց ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվության իրավաչափության վերլուծություն

Սույն աշխատության համառոտաբանում անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ Հայոց ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության՝ որպես Օսմանյան կայսրության միջազգային իրավական ինքնության շարունակողի, պատասխանատվության իրավաչափության հարցին, ինչպես նաև վերհանել նման պատասխանատվության հիմքերը և պայմանները: Հայոց ցեղասպանության համար Թուրքիայի պատասխանատվության հարցը պարզելու համար անհրաժեշտ է պատասխանել հետևյալ հարցերին.

1. Ունե՞ր, արդյոք, Օսմանյան կայսրությունը որևէ կայուն և մշտական մարդկային խմբեր ոչնչացնելի արգելող միջազգային իրավունքի նորմերի հիման վրա ստանձնած միջազգային իրավական պարտավորություններ Հայոց ցեղասպանության իրագործման ժամանակահատվածում:
2. Համապատասխանո՞ւմ են, արդյոք, Հայոց ցեղասպանության փաստական հանգամանքները Յեղասպանության մասին կոնվենցիայում սահմանված հանցակազմին:

3. Կարո՞ղ է, արդյոք, Թուրքիայի Հանրապետությունը, որպես Օսմանյան կայսրության միջազգային իրավական ինքնությունը շարունակող պատասխանատվություն կրել Հայոց ցեղասպանության իրագործման համար:

Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող փաստաթղթերի միջազգային իրավական վերլուծությունը թույլ է տալիս վստահաբար պնդել, որ Հայոց ցեղասպանությունն իրագործելիս Օսմանյան կայսրությունն ուներ միջազգային իրավական պարտավորություն կանխարգելելու և չկատարելու նման ոչնչացումը: Ինչպես արդեն նշել ենք նման պարտավորության առկայության մասին աներկբայորեն վկայում են, մասնավորապես, Բեռլինի 1878թ. պայմանագրի (մասնավորապես հոդված 61), Պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին Հաագայի 1899թ. կոնվենցիաների (մասնավորապես Յամբայի պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին 1899թ. կոնվենցիայի նախաբան) և այլ փաստաթղթերի հիման վրա Օսմանյան կայսրության ստանձնած պարտավորությունները: Նման պարտավորությունների

գոյության վառ վկայությունն է նաև 1915թ. մայիսի 24-ի Անտանտի պետությունների համատեղ հռչակագիրը, որտեղ առաջին անգամ օգտագործվեց հանցագործություն մարդկայնության և քաղաքակրթության դեմ արտահայտությունը:

Հայոց ցեղասպանության փաստական հանգամանքների վերհանումը և դրանցում ցեղասպանության հանցագործության հանցակազմի առկայության ապացուցումը բավական ծավալուն և խրթին գործընթաց է, որն առանձին ուսումնասիրություն է պահանջում և, ըստ էության, հնարավոր չէ սույն հետազոտության շրջանակներում: Այդուհանդերձ, Հայոց ցեղասպանության փաստական հանգամանքներում ցեղասպանության հանցագործության հանցակազմի առկայության վերաբերյալ կասկածները փարատելու համար անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել հետևյալ փաստարկները:

Յեղասպանության մասին կոնվենցիայում ամրագրված ցեղասպանության հասկացությանը Հայոց ցեղասպանությունը կազմող արարքների համապատասխանության հարցն ուսումնասիրվել և հաստատվել է մի շարք հեղինակավոր իրավաբանական հետազոտություններում, որոնցից, առաջին հերթին, պետք է հիշատակել ՄԱԿ-ի Տնտեսական և սոցիալական խորհրդի, Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի, Խտրականության կանխարգելման և փոքրամասնությունների պաշտպանության ենթահանձնաժողովի կողմից պատրաստված՝ 1985թ. հուլիսի 2-ի «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժելու հարցի վերաբերյալ վերանայված և նորացված զեկույցի» (Բենջամին Ուիթթերի զեկույց) կետ 24-ը, որում մասնավորապես նշված է. «Ցավոք, նացիստների կողմից իրագործվածը 20-րդ դարում կարարված ցեղասպանության միակ օրինակը չէր: Այլ օրինակների թվին, որոնք կարող են որակվել որպես այդպիսին, դասվում են 1904թ. գերմանացիների կողմից հերերոների

կոտորածը, 1915-1916թթ. հայերի կոտորածը Օսմանյան կայսրությունում...»²⁷, ինչպես նաև Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի համար Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի պատրաստած իրավաբանական վերլուծությունը, որում, մասնավորապես, նշված է, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունը կազմող փաստական հանգամանքները «հավաքականորեն դիտարկված՝ պարունակում են ցեղասպանության հանցագործության, ինչպես այն սահմանված է Կոնվենցիայում, բոլոր տարրերը, և իրավագետները, քաղաքական գործիչները, լրագրողները և այլ անձինք արդարացված կլինեն՝ շարունակելով դրանք այդպես որակել»²⁸: Աշխարհի տարբեր մայրցամաքների պետությունների²⁹ և միջազգային կառավա-

²⁷ UN ECOSOC Commission on Human Rights, Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities Thirty-eighth session. Item 4 of the provisional agenda, E/CN.4/Sub.2/1985/6 - 2 July 1985.

²⁸ St'u Legal Analysis prepared for the International center for transitional Justice on the Applicability of the United Nations Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide to events which occurred during the early twentieth century.

²⁹ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել և դատապարտել են Արգենտինայի Հանրապետությունը (Խորհրդարանի 1985թ. ապրիլի 23-ի բանաձև), Ուրուգվայի Արևելյան Հանրապետությունը (Ազգային ժողովի 1985թ. ապրիլի 23-ի բանաձև), Կիպրոսի Հանրապետությունը (Պառլամենտի Ներկայացուցիչների պալատի 1975թ. ապրիլի 24-ի (36/1975), 1982թ. ապրիլի 25-ի (74/1982) և 1990թ. ապրիլի 19-ի (103/1990) բանաձևեր), Հունաստանի Հանրապետությունը (Խորհրդարանի 1996թ. ապրիլի 25-ի (2397/1996) բանաձև), Լիբանանի Հանրապետությունը (Խորհրդարանի 1997թ. մայիսի 3-ի բանաձև), Ռուսաստանի Դաշնությունը (Դաշնային ժողովի Պետական դումայի 1995թ. ապրիլի 14-ի որոշում), Բելգիայի Թագավորությունը (Սենատի 1996թ. մարտի 26-ի (1-736/3) բանաձև), Լիտվայի Հանրապետությունը (Սեյմի 2005թ. դեկտեմբերի 15-ի (2005-12-15) բանաձև), Շվեդիայի Թագավորությունը (Խորհրդարանի 2010թ. մարտի 11-ի բանաձև), Չիլի (Սենատի 2005թ. հունիսի 5-ի բանաձև), Վենեսուելան (Ազգային ժողովի 2005թ. հուլիսի 14-ի բանաձև), Նիդեռլանդները (Խորհրդարանի

րական և ոչ կառավարական կազմակերպությունների (Եվրախորհրդարան, Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդ և այլն) կողմից Հայոց ցեղասպանության փաստի պաշտոնական ճանաչման և այն որպես ցեղասպանություն որակելու շարունակվող գործընթացը ևս կարևորագույն ապացույցն է նրա, որ վերջինս իր բոլոր հատկանիշներով համապատասխանում է Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 2-ում ամրագրված ցեղասպանության հանցագործության հանցակազմին: Ուստի, ամփոփելով նշվածը՝ կարելի է սուկ արձանագրել, որ տարբեր միջազգային կառույցների ու հեղինակավոր հաստատությունների կողմից հայերի դեմ իրագործված արարքները որպես ցեղասպանություն որակելը՝ տարբեր պետությունների կողմից հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության փաստի պաշտոնական ճանաչմանը զուգահեռ, թույլ են տալիս վստահորեն հայտարարել, որ դրա եղելության փաստը ոչ ոքի կողմից չի վիճարկվում, և եթե գոյություն ունեն որոշ կասկածներ, ապա այդ կասկածները վերաբերում են առանձին մասնավոր դրվագների ու երկրորդական փաստերի, որոնք որևէ կերպ չեն կարող ազդել այդ հանցագործությունն ընդհանրականորեն որպես ցեղասպանություն որակելու համար:

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունը, ինչպես վկայում են բազմաթիվ փաստերը, արխիվային նյութերը, 1915-23թթ. դիվանագիտական նամակագրությունը, այդ թվում և Թուրքիայի դաշնակիցներ Գերմանիայի ու Բուլղարիայի և դրանց դիվանագիտական ներկայացուցիչների միջև, իրագործվել է Օսմանյան կայսրության պետական իշխանության կենտրոնական և տեղական մարմինների կողմից կամ

2004թ. դեկտեմբերի 21-ի բանաձև), Կանադան (Համայնքների պալատի 2004թ. ապրիլի 21-ի բանաձև), Շվեյցարիայի Համադաշնությունը (Ազգային խորհրդի 2003թ. դեկտեմբերի 16-ի բանաձև), Իտալիան (Պատգամավորների պալատի 2000թ. հոյեմբերի 1-ի բանաձև) և այլ երկրներ, իսկ Ֆրանսիայի Հանրապետությունն ընդունել է օրենք «Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին» 2001թ. հունվարի 18-ին:

դրանց հանցավոր անգործության հետևանքով, ինչը, ինչպես նշել ենք, հիմք է հանդիսանում պետությանը միջազգային պատասխանատվության ենթարկելու համար:

Ժամանակակից միջազգային իրավունքում ճևարված պետությունների պատասխանատվության վերաբերյալ նորմերը սահմանում են, որ պետությունը միջազգային իրավական պատասխանատվություն է կրում ցանկացած միջազգային իրավախախտում կատարելու դեպքում: Ինչպես նշել ենք, համաձայն Պետությունների պատասխանատվության մասին հոդվածների՝ «Միջազգային հակաիրավական արարքն առկա է այն դեպքում, երբ գործողությունից կամ անգործությունից բաղկացած որևէ վարքագիծ.

- ա) վերագրելի է պետությանը՝ համաձայն միջազգային իրավունքի,
- բ) իրենից ներկայացնում է տվյալ պետության միջազգային իրավական պարտավորության խախտում» (հոդված 2):

Նշված բնորոշումը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Հայոց ցեղասպանությունը միջազգային իրավախախտում է և առաջացնում է Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվությունը, քանի որ այն՝ ա) հանդիսանում է գոյություն ունեցող միջազգային իրավական նորմի հիման վրա ստանձնված միջազգային պարտավորության խախտում և բ) վերագրելի է Թուրքիայի Հանրապետությանը՝ համաձայն միջազգային իրավունքի: Սույն հիմնախնդրի ամենախրթին բաղկացուցիչներից մեկն է Օսմանյան կայսրության և ժամանակակից Թուրքիայի Հանրապետության իրավական փոխհարաբերակցության հիմնահարցը:

Հայոց ցեղասպանության համար միջազգային իրավական պատասխանատվությունից խուսափելու նպատակով շատ հաճախ թուրքական իշխանություններն ու գիտական շրջանակները վկայակոչում են այն հանգամանքը, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը Օսմանյան կայսրության միջազգային իրավական ինքնության շարունակողը չէ և,

հետևաբար, չի կարող պատասխանատվություն կրել Օսմանյան կայսրության կատարած արարքների համար:

Գտնում ենք, որ այս տեսակետը որևէ հիմնավորում ունենալ չի կարող հետևյալ պատճառաբանություններով.

Այն փաստը, որ իրավահաջորդ պետությունը չի կարող ազատվել պատասխանատվությունից իրավանախորդ պետության կողմից կատարած իրավախախտումների համար, լայնորեն ճանաչված է միջազգային իրավունքում: Այդուհանդերձ, այն հարցին պատասխան գտնելու համար, թե, արդյոք, Թուրքիայի Հանրապետությունը հանդիսանում է Օսմանյան կայսրության միջազգային իրավական ինքնության շարունակող, թե ոչ, անհրաժեշտ է պարզել հետևյալը: Արդյոք Առաջին աշխարհամարտից հետո Օսմանյան կայսրության փլուզմամբ վերջինիս միջազգային իրավական ինքնությունը դադարե՞լ է գոյություն ունենալ, թե՞ ոչ: Այս հարցին պատասխանելու երկու տարբերակ կարող է գոյություն ունենալ. ա) Օսմանյան կայսրության փլուզման և վերջինիս միջազգային իրավական ինքնության դադարման արդյունքում ճևարվել են նոր պետություններ՝ ներառյալ Թուրքիան, առանց վերջիններիս և Օսմանյան կայսրության միջև որևիցե միջազգային իրավական կապի, կամ բ) կայսրության փլուզման արդյունքում ստեղծվել են մի շարք նոր պետություններ, ինչպիսիք են՝ Իրաքը, Սիրիան և Լիբանանը, սակայն ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա այն ոչ թե նոր պետություն է, այլ սուկ նախկին Օսմանյան կայսրության միջազգային իրավական ինքնության շարունակողը: Գտնում ենք, որ վերջին տարբերակն առավել հստակ է արտացոլում իրականությունը: «Եթե գոյությունը շարունակող պետությունն ամբողջությամբ պահպանում է նախկին պետության հիմնական բնութագրիչները՝ կապված պարամական (ասոցիացիայի) նույնացման, բնակչության, ազգի, լեզվի, կառավարության և

այլնի հետ, ապա հստակ կանխավարկած գոյություն ունի, որ հին և նոր պետությունների միջև ինքնության շարունակելիություն գոյություն ունի»³⁰:

Փաստերի ընդհանուր վերլուծությունը վկայում է այն մասին, որ Թուրքիայի Հանրապետությունն Օսմանյան կայսրության միջազգային իրավական ինքնության շարունակողն է: Այսպես օրինակ, եթե Թուրքիայի Հանրապետությունը Օսմանյան պետության իրավահաջորդը չէ, ապա ինչու և ինչի հիման վրա է վերջնս կնքել Լոզանի հաշտության պայմանագիրը և մասնավորապես վերահաստատել Օսմանյան կայսրության որոշ միջազգային իրավական պարտավորությունները և որոշել Օսմանյան պետության տարածքների հետագա ճակատագիրը³¹: Թուրքիայի Հանրապետության Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ լինելու հանգամանքը հաստատվել է նաև Լոզանի պայմանագրի հիման վրա կայացած արբիտրաժի ընթացքում (այսպես կոչված՝ «Օսմանյան պարտքի արբիտրաժ»), որի շրջանակներում արբիտր Բորելը հստակորեն սահմանել է, որ «միջազգային իրավունքում Թուրքիայի Հանրապետությունը պետք է դիտվի որպես

³⁰ Toriguian S., The Armenian Question and International Law. La Verne, Ca: «ULV Press», 1988, p. 109

³¹ Մասնավորապես, Լոզանի պայմանագրի հոդված 12-ը սահմանում է, որ «Բացի Իմբրոս, Թենեդոս և Ճազարի կղզիներից, Արևելյան Միջերկրականի կղզիների, մասնավորապես՝ Լեմնոս, Սամոթրակի, Միթիլենե, Քիոս, Սամոս և Նիկարիա կղզիների նկատմամբ Հունաստանի ինքնիշխանության հետ կապված 1913թ. մայիսի 17-30-ի Լոնդոնի պայմանագրի հոդված 5-ի և 1913թ. նոյեմբերի 1-14-ի Աթենքի պայմանագրի հոդված 15-ի կապակցությամբ Լոնդոնի վեհաժողովում 1914թ. փետրվարի 13-ին կայացրած որոշումը (որի մասին հունական կառավարությունը տեղեկացվել է 1914թ. փետրվարի 13-ին) վերահաստատվում է, բացառությամբ սույն պայմանագրի հոդված 15-ի համաձայն՝ Իտալիայի ինքնիշխանության փակ անցնող կղզիների վերաբերյալ դրույթների»: Հոդված 17-ը սահմանում է, որ «Եգիպտոսի և Սուդանի նկատմամբ բոլոր իրավունքներից և իրավական փոփոխություններից Թուրքիայի հրաժարումն ուժի մեջ է մտնում 1914թ. նոյեմբերի 5-ից»

Օսմանյան կայսրության ինքնության շարունակող»³²:

Բարձրաստիճան թուրք պաշտոնյաների հայտարարությունները սուկ հաստատում են այս փաստը: Մասնավորապես, 1999թ. մարտի 1-ին Թուրքիայի մշակույթի նախարար Իստեմիհան Թալայը թուրք լրագրողներին տված հարցազրույցում հրապարակայնորեն հայտարարել է, որ «Թուրքիայի Հանրապետությունն այն կայսրության շարունակությունն է, որի ժառանգությունը մեր պատմության մի մասն է»: Նախարարի ելույթը նվիրված էր Օսմանյան կայսրության հիմնադրման 700-ամյակի կապակցությամբ անցկացվող հանդիսություններին: Այնուհետև նա նշել է, որ «Կայսրության ժառանգության կապակցությամբ ամաչելը հավասարազոր է սեփական գոյության ժխտմանը»³³:

Ամփոփելով նշվածը՝ մենք կարող ենք վստահորեն հայտարարել, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը շարունակում է Օսմանյան կայսրության միջազգային իրավական ինքնությունը: Ուստի և Թուրքիայի Հանրապետությունը պետք է դիտվի հենց որպես Օսմանյան Թուրքիայի միջազգային ինքնության շարունակող (continuity), այլ ոչ թե սուկ իրավահաջորդ (successor) և, հետևաբար, պետք է պատասխանատվություն կրի Հայոց ցեղասպանության համար և համապատասխան հատուցում տրամադրի այդ հանցագործության զոհերին կամ նրանց իրավահաջորդներին:

Պետք է նշել նաև, որ որոշ հետազոտողներ կասկածներ են հայտնում առ այն, որ երկարատև ժամանակ անցնելու հետևանքով սպառվել են Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելու վաղեմության ժամկետները, և որևիցե

պահանջ նրա նկատմամբ ներկայացվել չի կարող: Այս տեսակետը, սակայն, որևէ իրավական հիմնավորում ունենալ չի կարող, քանի որ ինչպես ժամանակակից միջազգային իրավական փաստաթղթերը, այնպես էլ միջազգային պրակտիկան վկայում են, որ վաղեմության որևէ ժամկետ չի կարող կիրառվել պետության պատասխանատվության նկատմամբ, և յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում միջազգային դատական կամ արբիտրաժային ատյանը պետք է որոշի՝ ընդունելի՞ են, թե ոչ որևէ պետության միջազգային իրավական պահանջները: Նշվածը հիմնավորվում է, մասնավորապես՝ 1968թ. Պատերազմի և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետներ չկիրառելու մասին կոնվենցիայի դրույթներով, ինչպես նաև ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանի պրակտիկայով, մասնավորապես՝ Նաուրուում Ֆոսֆատների որոշ հանքավայրերի մասին (Նաուրուն ընդդեմ Ավստրալիայի) 1992թ. գործով կայացրած որոշմամբ. դատարանը հանգեց այն եզրակացության, որ թեև փաստի պատճառման և պահանջների ներկայացման միջև գոյություն ունի ժամանակային խզում, այդուհանդերձ, Նաուրուի և Ավստրալիայի միջև այդ ժամանակահատվածում գոյություն ունեցող հարաբերությունների բնույթը որևէ հիմք չի տալիս Նաուրուի հայցը վաղեմության ժամկետների լրանալու հետևանքով մերժելու համար: Համանման իրավիճակ գոյություն ունի Հայոց ցեղասպանության պարագայում: Թեև ցեղասպանության և Թուրքիայի Հանրապետությանը ներկայացվող միջազգային իրավական պահանջների միջև գոյություն ունի ժամանակային խզում, այնուամենայնիվ, այն օբյեկտիվ հանգամանքների հետևանք է: 1923թ., այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ ավարտվել էին Հայոց ցեղասպանությունը կազմող արարքները, Հայաստանի Հանրապետությունը կորցրել էր իր միջազգային իրավասությունները, և հայ

ժողովուրդը գրկվել էր միջազգային իրավունքի այն սուբյեկտից, որն իրավասու էր և շահագրգռված միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնել Թուրքիայի Հանրապետությանը Հայոց ցեղասպանությունն իրագործելու համար: Խորհրդային Միության գոյության օրոք՝ Հայկական ԽՍՀ միջազգային իրավասությունների դե ֆակտո բացակայության պայմաններում, Հայոց ցեղասպանության համար Թուրքիային միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելու որևիցե հնարավորություն գոյություն ունենալ չէր կարող: Ինչպես տեսնում ենք, գոյություն են ունեցել օբյեկտիվ խոչընդոտներ, որոնք թույլ չեն տվել միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնել

Հայոց ցեղասպանության համար՝ մինչև Հայաստանի անկախացման գործընթացն սկսվելը:

Անկախության ծեղրերման առաջին իսկ օրերից Հայաստանի Հանրապետությունը շեշտել է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման գործին սատար կանգնելու փաստը՝ ամրագրելով այն Անկախության հռչակագրում և բազմիցս հնչեցնելով զանազան միջազգային ատյաններում: Վերը նշվածը վկայում է այն մասին, որ որևիցե հանգամանք չի կարող վկայակոչվել որպես ՀՀ կողմից Հայոց ցեղասպանության համար միջազգային իրավական պահանջների ներկայացումից հրաժարում կամ հիմք հանդիսանալ նման պահանջներն անընդունելի դարձնելու համար:

³² Toriguian S., The Armenian Question and International Law. La Verne, Ca: «ULV Press», 1988, p. 112

³³ Türkiye (Istanbul), March 1, 1999. Հղումն ըստ Dadrian V. N., The key elements in the Turkish denial of the Armenian Genocide: A case study of distortion and falsification, Toronto, the Zoryan Institute, 1999, p. 5

II. ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Հայոց ցեղասպանության համար միջազգային իրավական պատասխանատվության հարցի հետ սերտորեն փոխկապված է նաև վերջինիս մերժման քաղաքականության համար պատասխանատվության խնդիրը: Թերևս շատերին են ծանոթ «ցեղասպանության հերքումը ցեղասպանության վերջին փուլն է» խոսքերը³⁴: Այս ձևաչափը, որքան էլ ճշմարիտ այն հնչի համամարդկային արժեքների, մարդկային բարքերի և բարոյականության տեսանկյունից, ցավոք չի հանդիսանում պոզիտիվ միջազգային իրավունք: *Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու վերաբերյալ կոնվենցիան* չի սահմանում ցեղասպանության հերքումը ցեղասպանության հանցակազմի օբյեկտիվ կողմի (գործողության) շրջանակներում:

Չնայած դրան՝ ցեղասպանության հանցագործության հերքումը դատապարտելի է այլ միջազգային փաստաթղթերի շրջանակներում: Մասնավորապես այն կարող է որակվել որպես ատելության, բռնության քարոզում, էթնիկ խտրականության դրսևորում, այլ անձանց պատվի և արժանապատվության ոտնահարում և այլն:

Հայոց ցեղասպանության մերժման քաղաքականությունն այժմ ձեռք է բերել երկու արտահայտված ուղղություններ՝ հանդիսանալով ոչ միայն Թուրքիայի պետության քաղաքականության բաղկացուցիչ մաս, այլ նաև առանձին անհատների և կազմակերպությունների քաղաքական օրակարգի առարկա: Եվ այս երկու ուղղությունները նույնչափ վտանգավոր և դատապարտելի են:

Հայոց ցեղասպանության հերքման քաղաքականությունը որդեգրած խմբերի և

ուժերի մոտեցման առանձնահատկություններից մեկը խոսքի ազատության վերաբերյալ ժամանակակից իրավական չափանիշների չարաշահումն է: Ցեղասպանությունը հերքող հայտարարությունները ներկայացվում են որպես խոսքի ազատության դրսևորումներ և ավելին որակվում որպես իրավունքի, քաղաքականության կամ պատմության ոլորտում արվող քննարկումներ:

Անհատների և կազմակերպությունների ակտիվությունն այս հարցի կապակցությամբ իր բացասական հետևանքներն առաջ բերեց Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի (այսուհետ՝ «Եվրոպական դատարան») Փերինչեկն ընդդեմ Շվեյցարիայի գործի շրջանակներում, երբ խոսքի ազատության և բազմակարծության գաղափարներով քողարկված, Թուրքիայի ծախակողմյան քաղաքական ակտիվիստ Դոդու Փերինչեկը Եվրոպական դատարանում հաջողությամբ վիճարկեց իր նկատմամբ Շվեյցարիայի Համադաշնության կողմից պատասխանատվության միջոցների կիրառումն այնպիսի արտահայտությունների համար, ինչպիսին է «Հայոց ցեղասպանությունը միջազգային սուտ է» և իր և Թալեթաֆ փաշայի միջև անցկացվող համեմատությունները³⁵: Իսնդրո առարկա գործով Եվրոպական դատարանը նշեց.

«Դատարանը նշում է, որ չի վիճարկվել փաստն առ այն, որ հանրության համար էական հետաքրքրություն է ներկայացնում այն հարցը, թե արդյոք 1915թ. և դրան հաջորդող իրադարձությունները կարող են որակվել որպես «ցեղասպանություն»: Դիմումատուի հայտարարություններն արվել են վիճահարույց և բուռն քննարկումների համատեքստում: Ինչ վերաբերվում է մեկնաբանությունների

³⁵ Perinçek v. Switzerland, Application no. 27510/08 (17 December 2014).

բնույթին, Դատարանը նշում է, որ նա [Դիմումատուն] իրավունքի դոկտոր է և Թուրքիայի աշխարավորների կուսակցության նախագահն: Նա նաև բնորոշում է ինքն իրեն որպես պատմաբան և գրող: Թեև տեղական իշխանությունները գտել են, որ նրա հայտարարություններն իրենց բովանդակությամբ առավելապես «ազգայնական» և «ոսասիտական» էին, քան պատմաբանական ..., այնուամենայնիվ նրա հայտարարությունների և փաստարկների էությունը պետք է դիտարկվի պատմական համատեքստում...: Ավելին՝ դիմումատուն խոսում էր որպես քաղաքական գործիչ երկու պետությունների, ավելի կոնկրետ՝ Թուրքիայի և Հայաստանի միջև հարաբերություններին վերաբերվող հարցի առնչությամբ...: Հաշվի առնելով, որ խնդրո առարկա հիմնահարցը վերաբերվում է նաև հանցագործության որակմանը, այն ունի նաև իրավական ենթատեքստ: Հետևաբար՝ Դատարանը գտնում է, որ դիմումատուի մեկնաբանությունները պատմական, իրավական և քաղաքական բնույթի էին»:

1. Հիմնավոր է արդյոք ելույթի իրավական, քաղաքական կամ պատմական բնույթի վկայակոչումը որպես ցեղասպանության հերքման արդարացում

Ելույթի որակումը որպես պատմական, իրավական կամ քաղաքական իհարկե ինքնանպատակ չէ, այն հանգեցնում պետության միջամտության (արգելքների, պատիժների) սահմանափակման, քանի որ պատմական, իրավական և քաղաքական հարցերի շուրջ քննարկումներն օգտվում են առավել լայն պաշտպանությամբ: Սակայն քննարկենք հենց Դոդու Փերինչեկի օրինակով՝ կարո՞ղ էին նրա հայտարարությունները մասնավորապես, և ցեղասպանությունը հերքող հայտարարություններն ընդհանրապես, որակվել պատմական, իրավական կամ քաղաքական բնույթի հայտարարություններ:

Եվրոպական դատարանը բազմիցս արձանագրել է, որ խոսքի բովանդակությունը

Եվ թեև Եվրոպական դատարանի խնդրո առարկա որոշումը վերջնական չէ, և գործը Շվեյցարիայի նախաձեռնությամբ ներկայացվել է դատարանի մեծ պալատի քննությանը, ամեն դեպքում 2013թ. դեկտեմբերի 17-ի որոշումը առաջ է բերում էական իրավական և, ինչու ոչ, քաղաքական հարցեր Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյակի նախաշեմին և ևս մեկ անգամ ապացուցում, որ մերժողականության քաղաքականության դեմ պայքարը, լինի այն պետական մերժողականություն, թե մասնավոր, պետք է լինի կազմակերպված և նախաձեռնողական:

Չնայած այն հավակնություններին, թե Հայոց ցեղասպանության մերժումը խոսքի ազատության և առողջ քաղաքական և իրավական երկխոսության դրսևորում է, այնուամենայնիվ այն էական հարցեր է առաջ բերում պետությունների մի շարք միջազգային իրավական պարտավորությունների, այդ թվում նաև Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի համատեքստում, որոնց կանդիդատանք ստորև:

և տեսակը կարող են ազդել խոսքի ազատությանը միջամտելու անհրաժեշտությունը և թույլատրելիությունը որոշելու հարցում պետության հայեցողության շրջանակների («margin of appreciation») վրա³⁶: Ուստի ցեղասպանությունը հերքող խոսքի սահմանափակումների թույլատրելիությունը գնահատելիս խոսքի բովանդակության հստակեցումն ունի ելակետային նշանակություն, քանի որ հենց դրանից է կախված պետության միջամտության իրավաչափությունը:

Այսպես՝ իրավացի է, որ Եվրոպական կոնվենցիայի 10-րդ հոդվածի շրջանակներում

³⁶ Տե՛ս մասնավորապես *Mouvement Raëlien Suisse, ECHR Grand Chamber Judgment of 13 July 2012, Application no. 16354/06, §61*:

³⁴ Տե՛ս մասնավորապես Gregory H. Stanton, Genocide Watch: the 8 Stages of Genocide: Հասանելի է հետևյալ կայքում՝ <http://www.genocidewatch.org/aboutgenocide/8stagesofgenocide.html>:

տրամադրվող պաշտպանությունը տարածվում է նաև պատմական վիճաբանությունների առարկա հանդիսացող հարցերի քննարկման վրա: Եվրոպական դատարանն իր պրակտիկայում տարածել է այս պաշտպանությունը մասնավորապես (1) հասարակական գործիչների վերաբերյալ և խոշոր պատմական իրադարձություններում նրանց խաղացած դերակատարության վերաբերյալ քննարկումների վրա³⁷, (2) Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում պետության դիրքորոշման վերաբերյալ քննարկումների վրա³⁸, (3) Կաթոլիկ եկեղեցու՝ Եվրոպայում հակասեմական տրամադրությունների և գաղափարախոսությունների զարգացման վրա ունեցած պատմական դերակատարության վերաբերյալ քննարկումների վրա³⁹ և այլն: Այս հիմնահարցերը Եվրոպական դատարանի կողմից որակվել են որպես հարցեր, «որոնց առնչությամբ անհավանական է, որ առկա լինի որոշակիություն» և «որոնց վերաբերյալ բանավեճերը դեռևս շարունակվում են»:

Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ էական է հասկանալ, թե արդյոք գիտական շրջանակներում առկա է շարունակվող պատմական կամ իրավական բանավեճ Հայոց ցեղասպանության իրողության կամ որակման վերաբերյալ: Եթե նման բանավեճ առկա է, ապա հաջորդ հարցն է՝ կարո՞ղ են Հայոց ցեղասպանությունը հերքող իրապարակային արտահայտությունները որևէ կերպ նպաստել այդ բանավեճին:

³⁷ Տե՛ս մասնավորապես *Lehideux and Isorni v. France*, ECHR Grand Chamber Judgment of 23 September 1998, Application no. 55/1997/839/1045; *Chauvy and others v. France*, ECHR Judgment of 29 June 2004, Application no. 64915/01.

³⁸ Տե՛ս *Monnat v. Switzerland*, ECHR Judgment of 29 September 2006, Application no. 73604/01: Գործը վերաբերվում էր Շվեյցարիայի քաղաքացու կողմից արված հայտարարություններին, որոնք քննադատում էին Շվեյցարիայի կեցվածքը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում՝ որակելով այն որպես թուլամորթ:

³⁹ Տե՛ս *Giniewski v. France*, ECHR Judgment of 31 January 2006, Application no. 64016/00.

Բանավեճի առկայության մասին խոսելիս նախ պետք է նշել, որ հանրային միջազգային իրավունքի տեսության տեսանկյունից Մեծ Եղեռնի որակման առնչությամբ բանավեճեր որպես այդպիսին բացակայում են, քանի որ միջազգային քրեական իրավունքի առավել հեղինակավոր մասնագետների շրջանակում մոտեցումը գերազանցապես միաձայն է և հանգում է նրան, որ 1915թ. իրադարձությունները հանդիսացել են ցեղասպանություն և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններ: Այս դիրքորոշումն են արտահայտում միջազգային իրավունքի այնպիսի հեղինակավոր մասնագետներ, ինչպիսիք են Անտոնիո Կասսեզեն, Ուիլիամ Շաբասը, Բենջամին Ֆերենցը և ուրիշները⁴⁰: Ինչ վերաբերվում է այպես կոչված «պատմական» բանավեճին, ապա հարկ է նշել, որ ցեղասպանության որակման հարցը պատմական խնդիր լինել չի կարող, որակումը զուտ իրավական խնդիր է: Պատմական տեսանկյունից գոյություն ունեցող փաստարկները վերաբերվում են ոչ թե Հայոց ցեղասպանության որակմանը, այլ դրա պատմական արդարացումների վկայակոչմանը կամ ծավալների և շրջանակների նվազեցմանը:

Պատմական արդարացումները, ինչպիսիք կարող են լինել պնդումներն առ այն, որ Թուրքիայի տարածքում բնակվող հայերը վտանգ էին ներկայացնում պետության համար, կամ Հայոց ցեղասպանության շրջանակների նվազեցման փորձերը, ինչպիսիք կարող են լինել հիշատակումներն այն մասին, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում զոհվել էին նաև զգալի թվով էթնիկ թուրքեր, չեն կարող որևէ ազդեցություն ունենալ 1915թ.

⁴⁰ Տե՛ս մասնավորապես *A. Cassese, International Criminal Law (2nd ed., OUP 2008)*, pp. 101-103; *W. Schabas, Genocide in International Law: The Crime of Crimes (2nd ed., CUP 2009)* pp. 24-26; *G. Robertson, Was There an Armenian Genocide? (12 April 2009)*; *B. Ferencz, Origins of the Genocide Convention*, 40 *Case Western Reserve Journal of International Law* 33 (2008), at 34; see also *Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu*, ICTR Case no. 96-4-T (2.09.1998), §565:

իրադարձությունների որակման վրա: Հետևաբար նման փաստարկները, լինելով լիովին անվերաբերելի, չեն կարող ազդեցություն ունենալ նաև խոսքի ազատության շրջանակների ընդարձակման վրա, քանի դեռ քննարկվող հիմնահարցը դեպքերի որակումն է, այլ ոչ թե դրանց պատմական պատճառների պարզաբանումը: Հատկանշական է նաև, որ նման հայտարարություններ արած մասնագետների անկողմնակալությունը բազմիցս հիմնավոր կասկածի տակ է դրվել⁴¹:

Յուրաքանչյուր դեպքում, անգամ եթե ենթադրենք, որ միջազգային իրավունքի տեսությունում առկա է բանավեճ 1915թ. իրադարձությունների իրավական որակման վերաբերյալ, այդ իրավական բանավեճի մեջ որևէ կերպ ներդրում ունենալու համար, հայտարարությունները և խոսքի այլ արտահայտչաձևերը պետք է անդրադառնան հարցի իրավական կողմերին՝ դիտավորությանը (*mens rea*), պաշտպանության ենթակա խմբի առկայությանը, ցեղասպանության հանցակազմի մաս կազմող գործողությունների առկայությանը և այլն: Համանման կերպ պատմական բանավեճի մեջ ներդրում ունենալու համար հայտարարությունը պետք է ունենա պատմաբանական արժեք:

Հայոց ցեղասպանության տարրական մերժումը, կամ ավելին այն «միջազգային սուտ» անվանելը (հատկապես եթե հաշվի առնենք նաև անձի՝ Թալեաթ Փաշայի հետնորդ հանդիսանալու հայտարարությունները) կամ ցեղասպանության հերքումը հայերին արտաքսելու սպառնալիքների հետ միասին (հատկապես եթե հաշվի առնենք նաև, որ նման հայտարարություն անող անձը բացահայտորեն նշում է, որ հայ լինելը կարող է օգտագործվել որպես վիրավորանք) չեն կարող որակվել որպես հայտարարություններ, որոնք նպաստում են իրավական, պատմական կամ քաղաքական

⁴¹ Տե՛ս մասնավորապես այս առնչությամբ Ջոն Ռոբերտսոնի արած ուսումնասիրությունները: *G. Robertson, Was There an Armenian Genocide? (12 April 2009)*, pp. 26-31:

բանավեճի: Եվ հետևաբար անձի պատմաբան, իրավաբան կամ քաղաքական գործիչ լինելը չպետք է որևէ դեպքում ինքնին բավարար հիմք համարվեն անձի՝ խոսքի ազատության շրջանակներն ընդարձակելու և վիրավորական խոսքի դրսևորումները մասնագիտական բանավեճի լույսի ներքո դիտարկելու համար:

Համանման մոտեցում Եվրոպական դատարանը որդեգրել է նաև քաղաքական խոսքի դրսևորումների առնչությամբ՝ նշելով, որ Եվրոպական կոնվենցիան խիստ սահմանափակ հնարավորություն է ընձեռում պետություններին քաղաքական խոսքի սահմանափակման համար⁴²: Սակայն հարցի քաղաքականացվածությունը չի կարող ինքնին հիմք հանդիսանալ անպատժելիության մթնոլորտի ստեղծման համար, եթե խոսքի դրսևորումները շրջանցումը են թույլատրելի սահմանները: Ուստի հատկանշական է, որ ինչպես արդեն նշվեց պետություններն օգտվում են ավելի լայն հայեցողության ազատությամբ, երբ խոսքը գնում է խոսքի վիրավորական դրսևորումներն արգելելու մասին:

Այս տեսանկյունից հայտարարություններ անող անձի դիտավորությունը ձեռք է բերում առանձնահատուկ կարևորություն. մասնավորապես ցանկանում է արդյոք տվյալ անձը տարածել ատելություն, թե պարզապես տեղեկացնել հասարակությանը ընդհանուր հետաքրքրություն ներկայացնող առարկայի վերաբերյալ: Այս առնչությամբ մասնավորապես Մարդու իրավունքների կոմիտեն նշել է, որ խոսքի դրսևորման հեղինակի իրական մտադրությունը պարզելու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել այն ողջ համատեքստը, որում նման հայտարարություններն արվել են⁴³: Ուստի սուբյեկտի դիտավորությունը, խոսքի ձևը և

⁴² Տե՛ս մասնավորապես *Stoll v. Switzerland, Judgment of ECHR Grand Chamber of 10 December 2007, Application no. 69698/01*, §106:

⁴³ *Robert Faurisson v. France*, Human Rights Committee Communication no. 550/1993, UN Doc. CCPR/C/58/D/550/1993 (1996), §§9.6:

համատեքստը առաջնային կարևորություն ունեն⁴⁴:

Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ խոսքի դրսևորումը չի կարող որակվել որպես պատմական կամ իրավական զուտ միայն այն փաստի հիման վրա, որ այն անդրադառնում է պատմական կամ իրավական հարցերի. խոսքի դրսևորումը պետք է ունենա իրավական կամ պատմագիտական, քաղաքական

⁴⁴ St'ս մասնավորապես *Jersild v Denmark, no 15890/89 (23.09. 1994)*, §35; *Garaudy v. France, no 65831/01 (24.06.2003)*; *պես նաև T. Mendel, Study on International Standards Related to Incitement to Genocide and Racial Hatred, for the UN Special Advisor on Prevention of Genocide (2006)*, p. 41, *ուսումնասիրությունը հասանելի է հեղինակ կայքում՝ http://www.concerned-historians.org/content_files/file/TO/239.pdf*; *A. Weber, Manual on Hate Speech (Council of Europe Publishing, 2009)*, p. 33, *ուսումնասիրությունը հասանելի է հեղինակ կայքում՝ http://www.coe.int/t/dghl/standard-setting/hrpolicy/publications/hate_speech_en.pdf*.

2. Ցեղասպանության հերքումը որպես վիրավորական խոսքի դրսևորում

Ինչպես արդեն նշվեց, խոսքի ազատության սահմանափակումների թվին է պատկանում նաև «այլ անձանց համար աներկբաորեն վիրավորական և, հետևաբար, նրանց իրավունքների խախտում հանդիսացող արտահայտությունների կիրառումից խուսափելու պարտականությունը, քանի որ դրանք չեն նպաստում հանրային քննարկմանը և մարդկային հարաբերությունների զարգացմանը»⁴⁵:

Թեև Եվրոպական դատարանը դիտարկել է վիրավորական հայտարարություններից զերծ մնալու պարտականությունը հիմնականում «կրոնական կարծիքների և հավատմունքների» համատեքստում, դատարանը երբեք չի սահմանափակել այդ պարտավորությունը միայն կրոնի ոլորտով՝ նշելով, որ կրոնի հիմնահարցը միայն մեկ կոնկրետ դրսևորում է տարբեր

արժեք և նպաստի պատմական, իրավական և քաղաքական բանավեճին, որպեսզի կարողանա հավակնել նման որակման: Ավելին՝ զուտ խոսքի որակումը որպես պատմական, քաղաքական կամ իրավական չի կարող ինքնին արդարացում հանդիսանալ բացահայտորեն վիրավորական խոսքի դրսևորումների արդարացման համար, քանի որ վիրավորական խոսքի դրսևորումները չեն կարող նպաստել որևէ բանավեճի անկախ դրանց մասնագիտական հատկանիշների:

Ուստի Եվրոպական դատարանի գնահատականները *Փերինչեկն ընդդեմ Շվեյցարիայի Համադաշնության* գործով դժվար է ներդաշնակեցնել գոյություն ունեցող իրավական մոտեցումների հետ և այս գնահատականները միանշանակ ենթակա են վերանայման:

հասարակական հարաբերություններում գործող ընդհանուր կանոնի⁴⁶:

Ավելին՝ Եվրոպական դատարանը նշել է, որ պետություններն օգտվում են որոշակի հայեցողության ազատությամբ («margin of appreciation»), «բարոյականության որոշում նեղ անձնական համոզմունքները վիրավորելու ունակ հարցերի առնչությամբ խոսքի ազատությունը կարգավորելիս»⁴⁷: Այս տրամաբանությամբ այլ անձանց համար աներկբաորեն վիրավորական արտահայտություններից զերծ մնալու և կիրառումից խուսափելու պարտականությունը պետք է տարածվի նաև այն հայտարարությունների վրա, որոնք վերաբերվում են առանձին հասարակական համայնքների ազգային ինքնությանը, ազգային պատկանելիությանը և դրա հետ առնչվող պատմությանը: Բացի այդ,

⁴⁶ *Giniewski cited above, ibid.*; *Gündüz cited above, ibid.*
⁴⁷ *Murphy v. Ireland, ECHR Judgment of 10 July 2003, Application no. 44179/98, §67*; *Mouvement Raëlien Suisse v. Switzerland, ECHR Grand Chamber Judgment of 13 July 2012, Application no. 16354/06, §61*:

ազգային պատկանելիության հետ կապված զգացմունքները պետք է որակվեն նաև «նեղ անձնական համոզմունքներ» Եվրոպական դատարանի կողմից օգտագործվող եզրութաբանությամբ: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ հայկական սփյուռքը և մասնավորապես սփյուռքի՝ Շվեյցարիայում բնակվող հատվածը, զգալի մասով ձևավորվել է 1915թ. իրադարձությունների արդյունքում, և որպես այդպիսին միանշանակ դիտարկում է Մեծ Եղեռնը որպես իր ինքնության վրա էական և անջնջելի հետք թողած իրադարձություն: Այս առնչությամբ ևս մեկ անգամ հիշատակման է արժան այն հանգամանքը, որ ըստ Եվրոպական դատարանի, տեղական համայնքների խոցելիությունը կարևոր հանգամանք է անձի՝ խոսքի ազատության մեջ պետության միջամտությունը հիմնավորելու համար⁴⁸:

Հավելի առնելով վերոգրյալը՝ ելակետային է դառնում այն հիմնահարցը, թե ցեղասպանությունը հերքող հայտարարությունները կարող են որակվել «աներկբաորեն վիրավորական» այլ անձանց համար և թե արդյոք դրանք ունակ են նպաստել հանրային քննարկումներին:

Հատկանշական է, որ համանման դիրքորոշում (խոսքի ազատության սահմանափակում՝ հիմնվելով այդ խոսքի վիրավորական լինելու վրա) որդեգրել է նաև Մարդու իրավունքների կոմիտեն (այսուհետ՝ «ՄԻԿ»), մասնավորապես՝ հանրահայտ *Ռոբերտ Ֆորիսոնն ընդդեմ Ֆրանսիայի* գործում, որը վերաբերվում էր անձի կողմից Հոլոքոսթի ընթացքում համակենտրոնացման ճամբարների երևույթի և գազային կամերաների, որպես անձանց ոչնչացման գործիքի կիրառման, մերժմանը: Այդ գործով ՄԻԿ-ը նշեց.

«Իր դատապարտումը, հետևաբար, չի սահմանափակել և ոտնահարել կարծիք ունենալու և այն արտահայտելու իր իրավունքը, փոխարենը՝ դատարանը դատապարտել է պրն Ֆորիսոնին այլ անձանց

⁴⁸ *Murphy, op. cit., §§73-75*:

իրավունքները և հեղինակությունը խախտելու համար ... Քանի որ հեղինակի կողմից արված հայտարարությունները իրենց ամբողջական համարեքստում օժտված էին հակասեմական զգացումներ բարձրացնելու ունակությամբ, հետևաբար սահմանափակումը նպատակ էր հետապնդում հարգելու հրեական համայնքի՝ վախից և հակասեմական մթնոլորտից դուրս ապրելու հնարավորությունը: Հետևաբար՝ Կոմիտեն գտնում է, որ հեղինակի խոսքի ազատության սահմանափակումը թույլատրելի էր ...»⁴⁹:

Այս գործը հատկապես անհրաժեշտ է ընդգծել Եվրոպական դատարանի կողմից *Փերինչեկն ընդդեմ Շվեյցարիայի* գործի շրջանակներում դրա կապակցությամբ տված սխալ մեկնաբանության պատճառով: Ըստ Եվրոպական դատարանի այդ գործով Կոմիտեն անձի խոսքի իրավունքի սահմանափակումը թույլատրելի էր ճանաչել այն պատճառով, որ վերջինս հերքելի էր հանրահայտ փաստեր, որոնք, ի թիվս այլոց, ճանաչված են նաև միջազգային դատական ատյանների կողմից, ինչպիսին է Նյուրնբերգի տրիբունալը: Սակայն վերը ցիտաժ մեջբերումից պարզ է դառնում, որ իրականում հստակ ճանաչված պատմական հանգամանքների հերքումը չէ, որ հանդիսացել է Կոմիտեի պատճառաբանության հիմքը, այլ հայտարարությունների վիրավորական բնույթը, որը ոտնահարում էր այլոց իրավունքները և հեղինակությունը:

Խոսքի վիրավորական լինելու կամ չլինելու հարցի քննարկման նպատակով էական դերակատարություն կարող են խաղալ նաև Ռասայական խտրականության վերացման կոմիտեի (այսուհետ նաև՝ «ՌԽՎԿ») կողմից սահմանված չափանիշները: ՌԽՎԿ-ն իր թիվ 35 Ընդհանուր խորհրդատվության շրջանակներում նշում է հետևյալ համատեքստային հանգամանքները, որոնք պետք

⁴⁹ *Robert Faurisson v. France, Human Rights Committee Communication no. 550/1993, UN Doc. CCPR/C/58/D/550/1993 (1996), §§9.5-9.6*:

⁴⁵ *Giniewski v. France, Application no. 64016/00 (31 January 2006)*, §43, նաև *Gündüz v. Turkey, Application no. 35071/97, §37*:

որոնք արձանագրված են *Պայմանագրերի իրավունքի մասին Վիեննայի կոնվենցիայի* 31-րդ հոդվածում⁵⁶, պայմանագիրը պետք է մեկնաբանվի ի թիվս այլոց, միջազգային իրավունքի վերաբերելի կանոնների համատեքստում: Մեկնաբանման այս կանոնը ճանաչվել է սովորության միջազգային իրավունքի բաղկացուցիչ մաս, որը գոյություն է ունեցել անգամ նախքան *Պայմանագրերի իրավունքի մասին Վիեննայի կոնվենցիայի* ընդունումը⁵⁷ և կիրառվել է նաև հենց նույն եվրոպական դատարանի կողմից⁵⁸:

Ավելին եվրոպական դատարանն ինքնին մատնանշել է, որ այն չի դիտարկում Կոնվենցիայի դրույթները որպես դրանում արձանագրված իրավունքների և ազատությունների շրջանակի որոշման և մեկնաբանման միակ աղբյուր⁵⁹:

Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ միայն տարօրինակ կարող է թվալ այն փաստը, որ եվրոպական դատարանը *Փերինչեկի* գործով հաշվի չառավ պետության այլ միջազգային պարտավորությունները:

Այս միջազգային պարտավորությունների թվին են դասվում մասնավորապես *Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման վերաբերյալ կոնվենցիայի*⁶⁰ (այսուհետ՝ «խտրականության դեմ կոնվենցիա») և *Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների միջազգային դաշնագրի*⁶¹ (այսուհետ՝ «ԲԻՄԴ») շրջանակներում ստանձնած պարտավորությունները:

Խտրականության դեմ կոնվենցիայի 4-րդ հոդվածը, մասնավորապես, պարտավորեցնում է պետություններին ձեռնարկել անմիջական միջոցներ, որոնք ուղղված

կլինեն խտրականության հրահրման կամ խտրական գործողությունների վերացմանը, ինչպես նաև օրենքի շրջանակներում պատժելի դարձնել ռասայական գերակայության կամ ատելության վրա հիմնված գաղափարների տարածումը, ռասայական խտրականության հրահրումը: Իսկ ահա ԲԻՄԴ-20-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն «ազգային, ռասայական կամ կրոնական ատելության ցանկացած քարոզչություն, որը հանդիսանում է խտրականության, ատելության կամ բռնության հրահրում պետք է արգելվի օրենքի շրջանակներում»:

Վերոնշյալ միջազգային փաստաթղթերի մեկնաբանման համար էական դերակատարություն են խաղում վերջիններիս իմպլեմենտացիայի նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնող կառույցների՝ Ռասայական խտրականության վերացման կոմիտեի (այսուհետ՝ «ՌԽՎԿ») և Մարդու իրավունքների կոմիտեի (այսուհետ՝ «ՄԻԿ») գնահատականները:

Մասնավորապես ՌԽՎԿ թիվ 15 Ընդհանուր խորհրդատվության համաձայն, խտրականություն տարածող հայտարարությունների արգելքը լիովին համադրելի է մտքի և խոսքի ազատության հետ⁶²: Ավելին, համաձայն ՌԽՎԿ թիվ 35 Ընդհանուր խորհրդատվության ատելություն քարոզող խոսքի դրսևորումների բացահայտումը և դրանց դեմ պայքարը անօտարելի մասն է կազմում կոնվենցիայի նպատակներին հասնելու համար գործողությունների⁶³: Ըստ ՌԽՎԿ դիրքորոշման այս պարտավորություններն ընդգծում են միջազգային հանրության հակակրանքը ատելություն քարոզող խոսքի դրսևորումների նկատմամբ, քանի որ խոսքի նման դրսևորումներն ուղղված են հիմնարար մարդու իրավունքների սկզբունքների դեմ և մարդու արժանապատվության դեմ, քանի որ նպատակ են հետապնդում նսե-

մացնելու անձանց և խմբերի դիրքը հասարակության աչքերում:

Ավելին՝ ըստ ՌԽՎԿ թիվ 15 Ընդհանուր խորհրդատվության «մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների և ցեղասպանության հանցագործության հանրային հերքումները կամ արդարացման փորձերը պետք է որակվեն օրենքով պատժելի գործողություններ»⁶⁴:

Այս ամենի հիման վրա՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի գնահատականները *Փերինչեկի ընդդեմ Շվեյցարիայի* գործով կարող է միայն զարմանք հարուցել: Հայոց ցեղասպանության հերքումը ոչ միայն դեմ է Մարդու իրավունքների

եվրոպական կոնվենցիայի տրամաբանությանը, այն հակասում է խտրականության կանխարգելման և արգելքի ոլորտում պետությունների պարտավորություններին և դատապարտել է բոլոր դեպքերում: Խոսքի ազատության հետ կապված բոլոր արդարացումներն արհեստական են, քանի դեռ նման քննարկումները և արտահայտություններն արվում են ոչ մասնագիտական քննարկումների տեսքով, այլ զուգորդվում են վիրավորական արտահայտություններով և համեմատություններով: Եվ խոսքը վերաբերվում է թե՛ մասնավոր անհատների կողմից արվող հայտարարություններին, թե՛ պետական պաշտոնատար անձանց:

⁶⁴ Report of the Committee on the Elimination of Racial Discrimination, UN Doc. A/48/18 (15.09.1993), §14:

⁵⁶ 1155 UNTS 331, 23 May 1969:

⁵⁷ Տե՛ս մասնավորապես Territorial Dispute (Libyan Arab Jamahiriya/Chad), 1995 I.C.J. Reports 6, at 21-22, §41; Kasikili/Sedudu Island (Botswana/Namibia), 1999 I.C.J. Reports 1045, at 1059, §18:

⁵⁸ Տե՛ս Cyprus v. Turkey, Grand Chamber Judgment of 12 May 2014, Application no. 25781/94, §23:

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ 660 UNTS 195, 21 December 1965:

⁶¹ 999 UNTS 171, 19 December 1966:

III. ՀԱՅԵՐԻ ԴԵՄ ԻՐԱԳՈՐԾԱԾ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ ՆԵՐԿԱՅԱՑՆԵԼՈՒ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

Հայոց ցեղասպանության համար պատասխանատվության հարցի առավել հետաքրքրական և կարևոր ասպեկտներից է այն, թե ինչպիսի միջազգային-իրավական մեխանիզմներ են առկա այսօր, որոնք հնարավորություն կընձեռեն բարձրացնել Հայոց ցեղասպանության համար պատասխանատվության հարցը:

Որոշ եվրոպական պետությունների ղեկավարների և միջազգային կառույցների կողմից այս առաջարկին տրված ծայրահեղ դրական գնահատականը⁶⁵ վկայում է այն մասին, որ Եվրոպայում գծագրվում է նմանատիպ երկկողմանի կամ բազմակողմանի հանձնաժողովի կամ այլ միջազգային մարմնի ստեղծման միջոցով հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցի լուծման անհրաժեշտության միտումը⁶⁶:

Այդպիսի միջազգային կամ, համեմայնդեպս, հայ-թուրքական (միջպետական) մարմնի ստեղծման հնարավորությունը ենթադրում է հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցի հետագա միջազգայնացում:

Տվյալ պայմաններում չափազանց կարևոր է առնվազն մշակել միջազգային

մակարդակում վարքագծի հայեցակարգային մի գիծ՝ կապված նման մարմնում տվյալ հարցի հնարավոր քննության հետ:

Հանուն ճշմարտության պետք է նշել, որ հայ իրականության մեջ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցի փոխանցումը որևէ միջազգային ատյանի շատ դեպքերում բացասական արձագանք է առաջացնում:

Այդուհանդերձ, ենթադրում ենք, որ անհնար է տվյալ խնդրին վերջնական լուծում տալ առանց համապատասխան միջազգային մարմնի քննությանն այն փոխանցելու:

Ավելին, չպետք է մոռանալ, որ չնայած Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո անկհայտ էր, որ նացիստական Գերմանիայի ղեկավար օղակները ցեղասպանություն և մարդկության դեմ այլ հանցանքներ էին գործել, այնուամենայնիվ, նրանց նկատմամբ արտադատական հաշվեհարդար տեսնելու առաջարկությունը չընդունվեց Դաշնակիցների կողմից, և 1945թ. օգոստոսին ընդունվեց Նյուրնբերգյան տրիբունալի կանոնադրությունը, որն իրավական հիմք ստեղծեց նացիստական հանցագործներին պատասխանատվության ենթարկելու համար:

Մեր կարծիքով, գրեթե համանման վիճակ այսօր գոյություն ունի նաև հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության պարագայում:

Նկատի ունենալով հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության մասին գործի հնարավոր փոխանցումը միջազգային ատյանին՝ ծայրահեղ անհրաժեշտ է որոշել այն միջազգային դատական և արտադատական ինստիտուտները, որոնց շրջանակներում հնարավոր է հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության խնդրի լուծումը:

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցը քննության ընդունելու իրավասություն ունեցող միջազգային ատյանները. միջազգային իրավունքի տեսանկյունից հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հիմնախնդիրը միջազգային վեճն է Թուրքիայի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության միջև:

Գտնում ենք, որ տվյալ միջազգային վեճը, անտարակույս, ունենալով քաղաքական բաղկացուցիչ, նախևառաջ իրավաբանական բնույթ է կրում, քանի որ դրա լուծումը պայմանավորված է այնպիսի իրավական խնդիրների լուծմամբ, ինչպիսիք են ցեղասպանության հանցագործության որակումը, դրա ժամանակային և տարածքային շրջանակների որոշումը, դրա կատարման մեջ մեղավոր անձանց և պատասխանատվություն կրող կազմավորումների, տուժողների շրջանակի, պատճառված վնասի փոխհատուցման սահմանների և ծավալների որոշումը և այլն:

1. Միջազգային իրավական պահանջը ներկայացնելու իրավասություն ունեցող սուբյեկտներ

Ցեղասպանության համար պատասխանատվության հարցի քննարկման դեպքում, թերևս կարևոր հանգամանք է հասկանալ, թե որ սուբյեկտն է իրավասու պահանջ ներկայացնել Թուրքիային: Խնդիրն այն է, որ Հայաստանի Հանրապետությունն իրավասու չէ ներկայացնել պահանջ, քանի որ համաձայն Պետությունների պատասխանատվության մասին հողվածների նախագծի 42-րդ հոդվածի իրավունքի խախտման զոհ հանդիսացող պետությունն իրավունքի ունի բարձրացնել մեկ այլ պետության պատասխանատվության հարցը:

Սակայն չպետք է մոռանալ, որ Պետությունների պատասխանատվության մասին նույն հողվածների նախագծի 48-րդ հոդվածի համաձայն անմիջականորեն վնաս չկրած պետությունն իրավունք ունի բարձրացնել իրավախախտ պետության

Ավելին, հենց միջազգային դատական ատյանի շրջանակներում տվյալ հարցի քննությունը կարող է հիմք ծառայել միջազգային իրավունքի նորմերի և սկզբունքների վրա հիմնված օբյեկտիվ դատաքննություն անցկացնելու համար:

Այսօր միջազգային ասպարեզում ձևավորվել է միջազգային դատական մարմինների մի ամբողջ համակարգ, որոնք օժտված են իրավագործությամբ իրավական հարցերի որոշակի շրջանակի նկատմամբ (Միջազգային քրեական դատարան, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան, Եվրոպական միության դատարան, նախկին Հարավսլավիայի և Բուսնիայի համար ստեղծված ad hoc տրիբունալներ և այլն):

Այդուհանդերձ, տվյալ համակարգում միջազգային վեճերի լուծման գործում գերակայող դերը շարունակում է պատկանել ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանին՝ միջազգային վեճերի լուծման հիմնական մեխանիզմին:

պատասխանատվության հարցը, եթե խախտված միջազգային իրավական պարտավորությունը ուղղված է ողջ միջազգային հանրությանը: Այս պարագայում խոսքը գնում է erga omnes բնույթի պարտավորությունների մասին, որը ՄԱԿ-ի Դատարանի կողմից հաստատվեց Barcelona Traction գործով, որտեղ Դատարանը հստակ տարանջատեց պետությունների երկու խումբ պարտավորությունների միջև՝ միմյանց նկատմամբ և ողջ միջազգային հանրության նկատմամբ:⁶⁷ Իսկ ցեղասպանության արգելքը և դրա համար պատիժ և պատասխանատվություն նախատեսող նորմերը, համաձայն Դատարանի, հանդիսանում են նման բնույթի՝ erga omnes պարտավորություններ և հանդիսանում են ընդհանուր միջազգային

⁶⁵ Թուրքիա այցելության նախօրյակին, սույն թվականի մայիսի 3-ին, Թուրքիայի վարչապետի նախածեռնությունը բարձր գնահատական տվեց ԳԴՀ կանցլեր Գերհարդ Շրյոդերը՝ թուրքական NTV հեռուստաընկերությանը տված հարցազրույցում նշելով, որ «Թուրքիայի վարչապետի առաջարկը դրական է և պետք է ընթանալ այդ ճանապարհով», նշելով սակայն «ազգի՝ իր անցյալին քննադատական հայացք զգնելու» անհրաժեշտությունը և կարևորությունը: Եվրոպայի խորհրդի Գլխավոր քարտուղար Թերի Դևիսը Ռեջեփ Էրդոհանի առաջարկը «բարեկրթվածության նշան» է անվանել: Տե՛ս «Голос Армении», 2005թ. մայիսի 17:

⁶⁶ Թուրք-հայկական հաշտության հանձնաժողովի ստեղծումը, փաստորեն, առաջին քայլն էր տվյալ գործընթացում:

⁶⁷ Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited, Judgment, I.C.J. Reports 1970, p. 3, para. 33.

իրավունքի բաղադրիչ մաս:⁶⁸ Սա այն պարագայում, երբ հարցը հնարավոր լինի բարձրացնել ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանում, իրավագործության որևէ հիմքով:

Այն դեպքում, երբ խոսքը գնում է կորցված գույքի կամ սեփականության վերադարձնելու վերաբերյալ գանգատներին, ապա նախքան որևէ միջազգային դատական կամ այլ ատյան ներկայացնելը, անհրաժեշտ է, որ

⁶⁸ Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1951, p. 23

2. ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի իրավագործության հարցը

2.1. Պայմանագրի վրա հիմնված իրավագործություն և Յեղասպանության Կոնվենցիայի հետադարձ կիրառման խնդիրը

Յեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժելու մասին կոնվենցիան հոդված 9-ում նախատեսում է, որ Պայմանավորվող կողմերի միջև վեճերը՝ կապված սույն Կոնվենցիայի մեկնաբանման, կիրառման կամ կատարման հետ, ներառյալ նաև ցեղասպանության կամ սույն կոնվենցիայի III հոդվածում թվարկված որևէ արարք կատարելու համար այս կամ այն պետության պատասխանատվության վերաբերյալ վեճերը, հանձնվում են Արդարադատության միջազգային դատարանի քննությանը՝ վեճի կողմերից յուրաքանչյուրի պահանջով:

Ինչպես հայտնի է, և՛ Հայաստանի Հանրապետությունը, և՛ Թուրքիայի Հանրապետությունը համապատասխանաբար՝ 1993թ. հունիսի 23-ից և 1950թ. հուլիսի 31-ից Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի մասնակիցներ են: Ավելին, ինչպես Հայաստանը, այնպես էլ Թուրքիան որևէ վերապահում չեն արել հիշատակված Կոնվենցիայի հոդված 9-ի, ինչպես նաև դրա այլ հոդվածների կապակցությամբ: Հետևաբար, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցը

համապատասխան սուբյեկտներ են հանդիսանում ցեղասպանության զոհերի ժառանգները, արևմտահայական այն կազմակերպությունները, որոնք ներկայացնում են ցեղասպանության ժառանգների շահերը: Այս պարագայում, նախքան որևէ միջազգային իրավական ատյանին դիմելը անհրաժեշտ է սպառել ներպետական պաշտպանության միջոցները Թուրքիայում: Նման պահանջը բխում է միջազգային սովորության իրավունքից, Մարդու իրավունքների եվրոպական Կոնվենցիայից:

ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի քննության առարկա կարող էր դառնալ արդեն 1951թ. հունվարի 12-ից (կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելու ամսաթվից), սակայն, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ԽՍՀՄ կազմում Հայկական ԽՍՀ միջազգային իրավասուբյեկտությունը, ինչպես նշել ենք, սուկ անվանական բնույթ էր կրում, նման գործի հարուցումը գործնականում անհնար էր:

Հայաստանի Հանրապետությունն արդեն ավելի քան 20 տարի օժտված է հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության պատասխանատվության հարցը ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի քննությանը միակողմանի կարգով՝ կոնվենցիայի հոդված 9-ի հիման վրա փոխանցելու իրավունքով, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի վավերացմամբ (առանց հոդված 9-ի վերաբերյալ վերապահման) ճանաչել է դատարանի իրավագործությունն այդ հարցի կապակցությամբ: Սակայն տվյալ դեպքում Հայաստանը կարող է բախվել բազմաթիվ «ստորջրյա քարերի», որոնցից կարել է հիշատակել կոնվենցիայի հետադարձության, Թուրքիայի Հանրապետության իրավահաջորդության, կոնվենցիայի տարածքային կիրառելիության հետ կապված հարցերը և այլն:

Նշված հիմնախնդիրների լուծման համար որոշակի կողմնորոշիչ կարող է հանդիսանալ ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի պրակտիկան և, առաջին հերթին, Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիության մասին (Բոսնիա և Հերցեգովինան՝ ընդդեմ Հարավսլավիայի) գործով 1996թ. որոշումը:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ նշված գործում Հարավսլավիան նախնական առարկություններ էր առաջ քաշել՝ վիճարկելով դատարանի իրավագործությունը, դատարանը 1996թ. հունիսի 11-ին տվյալ գործով որոշում ընդունեց, որի շատ դրույթներ ծայրահեղ կարևոր են ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանում հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հիմնահարցի լուծման հնարավորությունը հասկանալու համար:

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության վերաբերյալ գործը Միջազգային դատարան փոխանցելու համար, առաջին հերթին, անհրաժեշտ է որոշել տվյալ հարցում ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի իրավագործության հիմքը:

Գտնում ենք, որ տվյալ դեպքում դատարանի իրավագործության հիմքը նույն Յեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժելու մասին կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածն է, որը ենթադրում է կոնվենցիայի մասնակից պետությունների միջև կոնվենցիայի մեկնաբանման, կիրառման կամ կատարման հետ, ներառյալ նաև ցեղասպանություն կատարելու կապակցությամբ վեճ առաջանալու դեպքում դատարանի դիմելու հնարավորությունը:

Հետևաբար, «պարզելու համար, թե, արդյոք, դատարանն օժտված է ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի հիման վրա գործը քննելու իրավագործությամբ, դատարանին անհրաժեշտ է հաստատել, թե գոյություն ունի, արդյոք, կողմերի միջև տվյալ դրույթի գործողության տակ ընկնող վեճ»⁶⁹:

⁶⁹ Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) – Judgments – Preliminary Objections – 11 July 1996, para. 27.

Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիության մասին գործով (Բոսնիան և Հերցեգովինան՝ ընդդեմ Հարավսլավիայի) որոշման մեջ դատարանը վեճի առկայության հաստատման համար, դիտարկելով կողմերի բևեռային և իրարամերժ դիրքորոշումները և հղում կատարելով նախկինում իր իսկ կողմից արտահայտված իրավական դիրքորոշումներին, եկավ այն եզրակացության, որ «ձևավորված պրակտիկային համապատասխան... շարունակում է գոյություն ունենալ մի իրավիճակ, որում երկու կողմերն զբաղեցնում են ծայրահեղ հակադիր տեսակետներ որոշակի պայմանագրային պարտավորությունների կատարման կամ չկատարման հարցի վերաբերյալ» (Interpretation of Peace Treaties with Bulgaria, Hungary and Romania, First Phase, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1950, p. 74), և որ Հարավսլավիայի կողմից Բոսնիայի և Հերցեգովինայի ներկայացրած պահանջների ժխտման պատճառով նրանց միջև «առկա է իրավական վեճ» (East Timor (Portugal v. Australia), I.C.J. Reports 1995, p. 100, para 22)⁷⁰:

Հիմք ընդունելով դատարանի նշված իրավական դիրքորոշումը՝ կարելի է վստահորեն հայտարարել, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցում Հայաստանի Հանրապետությունը և Թուրքիայի Հանրապետությունն զբաղեցնում են հստակ արտահայտված ծայրահեղ հակադիր դիրքորոշումներ որոշակի միջազգային իրավական պարտավորությունների կատարման կամ չկատարման վերաբերյալ, որոնք մասնավորապես շարադրված են 1948թ. դեկտեմբերի 9-ի Յեղասպանության մասին կոնվենցիայում: Հետևաբար, հղում կատարելով ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի պրակտիկայի վրա՝ կարելի է ենթադրել, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հիմնախնդիրը միջազգային իրավունքի

⁷⁰ Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) – Judgments – Preliminary Objections – 11 July 1996, para. 29.

տեսանկյունից իրավաբանական բնույթի միջազգային վեճ է: Ելնելով վերոհիշյալից՝ կարելի է հայտարարել, որ տվյալ հարցում Միջազգային դատարանի *ratione materiae* իրավազորությունը որևիցե էական առարկություն առաջացնել չի կարող:

Ավելի բարդ է դատարանի *ratione temporis* իրավազորության հարցը՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ վեճի առարկա կազմող արարքները տեղի են ունեցել Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելուց շատ ավելի վաղ:

Այլ կերպ ասած՝ մենք բախվում ենք կոնվենցիայի հետադարձ կիրառելիության հիմնախնդրի հետ: Այդ հարցի լուծման համար մենք նորից ստիպված ենք կրկին վկայակոչել Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի նույն 9-րդ հոդվածը, որը նշում է, որ կոնվենցիայի մեկնաբանության հետ կապված վեճերը փոխանցվում են Միջազգային դատարանի քննությանը: Հետևաբար, Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի հակադարձ ուժի առկայության կամ բացակայության մասին վերջնական որոշում կայացնելու իրավունքը պատկանում է միայն ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանին: Այնուամենայնիվ, ժամանակակից միջազգային իրավունքի տրամաբանության համաձայն պայմանագրերի հետադարձ ուժը որպես կանոն չի ընդունվում: Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին Վիեննայի 1969թ. Կոնվենցիայի հոդված 28:

Ազգերի Լիգայի կողմից հաստատված 1928թ. Միջազգային վեճերի խաղաղ կարգավորման վերաբերյալ ակտի համաձայն, պայմանագրի կողմերի միջև վեճերը պետք է լուծվեն տարբեր եղանակներով, ընդհուպ մինչև Մշտական արդարադատության պալատի կողմից: Համաձայն ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի Ստատուտի 37-րդ հոդվածի, Մշտական արդարադատության պալատի իրավազորությունը նախատեսող պայմանագրերը պետք է մեկնաբանվեն այնպես, որ Թուրքիան միացած է այդ պայմանագրին, սակայն Հայաստանի

Հանրապետությունը միացած չէ: Այնուամենայնիվ, եթե նույնիսկ միացած լինել, հնարավոր չէր լինի ՄԱԿ-ի Դատարանի իրավազորությունը հայցել այդ փաստաթղթի հիման վրա, քանզի Թուրքիան 1934թ. այդ պայմանագրին միանալիս կատարել է վերապահում, համաձայն որի պայմանագրի դրույթները չեն կարող տարածվել մինչև միանալու պահը տեղի ունեցած փաստերի վերաբերյալ ծագող վեճերի նկատմամբ:⁷¹

Ամփոփելով վերը նշվածը՝ կարելի է նշել, որ թեև գոյություն ունի որոշակի հավանականություն նրա, որ ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանն ամբողջովին կմերժի Հայաստանի Հանրապետության Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 9-ի հիման վրա ներկայացրած դիմումը, մեր կողմից արդեն իսկ հիշատակված Միջազգային դատարանի վերջին տարիների պրակտիկան այս հարցի կապակցությամբ թույլ է տալիս հայտարարել, որ նման դիմումի լրիվ, բացարձակ, անվերապահելի մերժումը դժվար թե հնարավոր լինի: Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 9-ը ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանում միակողմանի դիմումի հիման վրա գործ հարուցելու միակ իրավական հիմքն է, քանի որ վեճի կողմերը ճանաչել են դատարանի իրավազորությունը՝ դառնալով կոնվենցիայի մասնակից: Բոլոր մնացած դեպքերում, գտնում ենք, որ կողմերը պետք է գործը ներկայացնեն Միջազգային դատարան երկկողմանի համաձայնության, այն է՝ տվյալ հարցով դատարանի իրավազորությունը ճանաչող հատուկ համաձայնագրի հիման վրա:

Չպետք է մոռալ այն հանգամանքը, որ ՄԱԿ-ի Դատարանը, որևէ միջազգային պայմանագրի դրույթի հիման վրա, այս պարագայում Յեղասպանության կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի, իրավազորություն իրականացնելիս սահմանափակված է միայն այդ

⁷¹ Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) – Judgments – Preliminary Objections – 11 July 1996, para. 27.

կոնվենցիայի դրույթների կիրառմամբ:⁷² Այդ իսկ պատճառով, Դատարանը նույնիսկ չի կարողանա փորձ կատարել կիրառել մինչև Կոնվենցիայի ընդունումը գոյություն ունեցած սովորության իրավունքը:

2.2. ՄԱԿ-ի Դատարանի իրավազորությունը Դատարանի Ստատուտի 36-րդ հոդվածի 2-րդ մասի և 40-րդ հոդվածի 1-ին մասի հիման վրա

Դառնալով Միավորված Ազգերի Կազմակերպության անդամներ՝ ինչպես Հայաստանի Հանրապետությունը, այնպես էլ Թուրքիայի Հանրապետությունը ՄԱԿ-ի Կանոնադրության հոդված 93-ի մաս 1-ի համաձայն՝ դարձել են «Միջազգային դատարանի կանոնադրության *ipso facto* կողմեր: Դատարանի կանոնադրության հոդված 36-ի մաս 1-ը սահմանում է, որ Դատարանի իրավասությանն են վերաբերում բոլոր գործերը, որոնք կփոխանցեն իրեն կողմերը...»: Սակայն պետությունը, դառնալով Միջազգային դատարանի Կանոնադրության մասնակից, ինքնաբերաբար չի ճանաչում դատարանի պարտադիր իրավազորությունը բոլոր իրավական հարցերով, դրա համար պետություններից պահանջվում է առանձին ուղղակի արտահայտված համաձայնություն: Միջազգային դատարանի Կանոնադրության հոդված 36-ի մաս 2-ը սահմանում է, որ ,սույն Կանոնադրության մասնակից պետությունները կարող են ցանկացած ժամանակ հայտարարել, որ իրենք ճանաչում են՝ առանց դրա վերաբերյալ հատուկ համաձայնության *ipso facto* նման պարտավորություն ստանձնած ցանկացած այլ պետության վերաբերյալ, դատարանի իրավազորությունը պարտադիր բոլոր իրավական հարցերով, որոնք վերաբերում են.

⁷² Այս հարցով առավել մանրամասն տես՝ *Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Georgia v. Russian Federation), Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 2011, p. 70:*

- ա) պայմանագրի մեկնաբանությանը;
- բ) միջազգային իրավունքի ցանկացած հարցի;
- գ) փաստի առկայության, որը, եթե այն կհաստատվի, իրենից կներկայացնի միջազգային պարտավորության խախտում;
- դ) միջազգային պարտավորության խախտման համար հասանելի հարուցման բնույթին և չափերին:

Այսօր ո՛չ Հայաստանի Հանրապետությունը, ո՛չ էլ Թուրքիայի Հանրապետությունը նման հայտարարություններ չեն կատարել ո՛չ միակողմանի, ո՛չ փոխադարձությամբ պայմանավորված և ո՛չ էլ որոշակի ժամկետով սահմանափակված, ինչպես դա սահմանված է նշված հոդվածի մաս 3-ում:

Կանոնադրության հոդված 40-ի մաս 1-ը սահմանում է, որ Դատարանում գործերը հարուցվում են կախված հանգամանքներից կամ հատուկ համաձայնության նոտիֆիկացիայով, կամ Քարտուղարին հասցեագրված գրավոր դիմումի հիման վրա: Երկու դեպքերում էլ պետք է նշված լինեն վեճի առարկան և կողմերը: Եթե Միջազգային դատարանում Թուրքիայի Հանրապետության դեմ գործ հարուցելու դեպքում Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 9-ի վրա բավարար կլիներ Քարտուղարին հասցեագրված գրավոր դիմում ուղարկելը, ապա հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության վերաբերյալ գործի հարուցման դեպքում առանց Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 9-ի վրա հղում կատարելու անհրաժեշտ է հատուկ համաձայնության կայացում, այսինքն՝ տվյալ գործը դատարանի քննությանը հանձնելու վերաբերյալ կողմերի փոխադարձ համաձայնության կայացումը՝ հաշվի առնելով տվյալ կոնկրետ դեպքում դատարանի պարտադիր իրավազորությունը ճանաչելու անհրաժեշտությունը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ըստ Միջազգային դատարանի կանոնակարգի հոդված 39-ի մաս 1-ի՝ Կանոնադրության հոդված 40-ի

մաս 1-ի համաձայն՝ հատուկ համաձայնության նոտիֆիկացիայի միջոցով դատարանում գործ հարուցելու դեպքում այդ նոտիֆիկացիան կարող է հանձնվել Կողմերի կողմից համատեղ կամ մեկ կամ մի քանի Կողմի կողմից: Եթե նոտիֆիկացիան համատեղ չէ, դրա վավերացված օրինակը Քարտուղարի կողմից անմիջապես փոխանցվում է մյուս կողմին: Նույն հոդվածի մաս 2-ը սահմանում է, որ «Ցանկացած դեպքում նոտիֆիկացիայի պարագայում տրամադրվում է հատուկ համաձայնության բնօրինակը կամ վավերացրած պատճենը: Բացի դրանից, նոտիֆիկացիայում հստակ նշվում են վեճի առարկան և դրա կողմերը, եթե դա չի բխում հատուկ համաձայնությունից»: Հետևաբար, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության վերաբերյալ:

Միջազգային դատարանում գործ հարուցելը հատուկ համաձայնագրի հիման վրա լիովին հնարավոր է և իրավաչափ, քանի որ տվյալ հարցը միաժամանակ վերաբերում է և՛ պայմանագրի մեկնաբանությանը (1948թ. դեկտեմբերի 9-ի Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժելու մասին կոնվենցիա), և՛ միջազգային իրավունքի բազում հարցերին (մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ընդունումը ցեղասպանությունն արգելող նորմերի առկայություն), և՛ փաստի առկայությանը, որը, եթե այն կհաստատվի, իրենից կներկայացնի միջազգային պարտավորության խախտում (հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության փաստական հանգամանքների հաստատում), և՛ միջազգային պարտավորության խախտման համար հատուցման բնույթին և չափերին, այլ կերպ ասած՝ Միջազգային դատարանի Կանոնադրության հոդված 36-ի մաս 2-ի համաձայն՝ Միջազգային դատարանի իրավագործությանը վերաբերող գրեթե բոլոր իրավական հարցերին:

Այդուհանդերձ, անհրաժեշտ է մեկ անգամ ևս նշել, որ ի տարբերություն կոնվենցիայի հոդված 9-ի վրա դատարանում գործ հարուցելուն՝ ընդհանուր հիմունքներով

գործ հարուցելու դեպքում անհրաժեշտ է վեճի մեջ ներքաշված բոլոր կողմերի համաձայնությունը, որը Թուրքիայից ստանալն այնքան էլ անամպ չի թվում՝ հաշվի առնելով տվյալ հարցում վերջինիս բացասական դիրքորոշումը: Սակայն հատուկ համաձայնության հիման վրա գործ հարուցելու առավելություններից մեկն այն է, որ դատարանը տվյալ դեպքում կլուծի ոչ միայն Թուրքիայի կողմից Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի խախտման հետ կապված հարցերը, բայց նաև, օգտագործելով իրավունքի այլ աղբյուրները, գործը կլուծի ըստ էության՝ ֆիքսելով հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հանցակազմը կազմող փաստերում լուրջ միջազգային իրավախախտման հանցակազմի առկայությունը:

Ըստ էության, դատարանը կարող է օգտագործել իրավունքի բոլոր աղբյուրները, որոնք կիրառելու իրավունք ունի՝ համաձայն հոդված 38-ի մաս 1-ի, մասնավորապես՝ միջազգային կոնվենցիաները՝ ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ հատուկ, որոնք սահմանում են վիճող պետությունների կողմից որոշակիորեն ճանաչված կանոններ, միջազգային սովորույթները՝ որպես իրավական նորմ ճանաչված համընդհանուր պրակտիկայի ապացույց, քաղաքակիրթ պետությունների կողմից ճանաչված իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները, հոդված 59-ում նշված վերապահմամբ՝ դատական որոշումները, տարբեր ազգերի հանրային իրավունքի առավել որակյալ մասնագետների դոկտրինները՝ որպես իրավական նորմերի հաստատման օժանդակ միջոց:

Շատ դեպքերում, իհարկե, կիրառելի իրավունքի աղբյուրների մասին հարցը կախված է հատուկ համաձայնության կոնկրետ դրույթներից և կողմերի կամարտահայտությունից: Բացի դրանից, կողմերի համապատասխան համաձայնությունն ստանալիս դատարանը՝ Կանոնադրության հոդված 38-ի մաս 2-ի հիման վրա, կարող է լուծել այդ գործը ex aequo et bono⁷³: Սակայն այդ

⁷³ Արդարությամբ և բարի կամքով (լատ.):

հնարավորությունը պետությունների կողմից երբևիցե չի օգտագործվել⁷⁴:

2.3. ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի խորհրդատվական իրավագործությունը

Պետությունների միջև վեճ քննելու իրավագործությունից զատ, ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանը, համաձայն ՄԱԿ-ի Կանոնադրության 96-րդ հոդվածի համաձայն, Գլխավոր ասամբլեան կամ Անվտանգության խորհուրդը կարող են դիմել ՄԱԿ-ի Դատարանին՝ որևէ իրավական հարցի առնչությամբ խորհրդատվական եզրակացություն տալու նպատակով: Նույն հոդվածի համաձայն ՄԱԿ-ի այլ մարմինները և մասնագիտացված կազմակերպությունները ևս կարող են, Գլխավոր ասամբլեայի կողմից թույլատվություն ստանալու դեպքում, հայցել Դատարանին տրամադրել խորհրդատվական եզրակացություն՝ իրենց գործունեության շրջանակներում ծագող իրավական հարցի առնչությամբ: Մինչև օրս ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի կողմից խորհրդատվական եզրակացություն հայցելու թույլտվության համար դիմել են՝ Տնտեսական և սոցիալական խորհուրդը, Խնամակալության խորհուրդը, Քարտուղարությունը և Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպությունը:⁷⁵

ՄԱԿ-ի Դատարանի խորհրդատվական եզրակացությունները, ի տարբերություն իրավական վեճով կայացված վճիռների, չեն հանդիսանում իրավաբանորեն պարտադիր և ունեն լոկ խորհրդատվական բնույթ:⁷⁶ Չնայած որ եզրակացությունները չունեն պարտադիր իրավաբանական ուժ, միևնույն է Դատարանի հեղինակությունն այնքան բարձր է, որ առանց պարտա-

⁷⁴ Տե՛ս Лукашук И.И., *Международное право. Особенная часть. Учебник, М., Издательство БЕК, 1998, с. 130.*

⁷⁵ Mahasen M. Aljahoub, *The Advisory Function of the International Court of Justice. 1946-2005.* Springer, 2006, pp.46-56.

⁷⁶ Արդարությամբ և բարի կամքով (լատ.):

դիր իրավաբանական ուժի հանգամանքի հորհրդատվական եզրակացությունները կատարվում են և իրավաբանական/նախադեպային նշանակությամբ որևէ բանով չեն տարբերվում վճիռներից:⁷⁷

Հայոց ցեղասպանության համար պատասխանատվության հարցի առնչությամբ ՄԱԿ-ի Դատարան կարող է դիմել Գլխավոր ասամբլեան: Այս պարագայում անհրաժեշտ կլինի, որպեսզի Հայաստանի Հանրապետությունը հարցը բարձրացնի Գլխավոր ասամբլեայի նիստում, ինչպես նաև անհրաժեշտ է տանել հսկայական ծավալի դիվանագիտական աշխատանք, որպեսզի հնարավոր լինի անցկացնել բանաձևը:

Հայոց ցեղասպանության համար դիմելու պարագայում, թերևս, կարևորագույն հարցն է հանդիսանում իրավական հարցի ձևակերպման հարցը: Մի քանի տարբերակներ կարելի է քննարկել, այսպես. «Արդյոք Թուրքիան պատասխանատվություն է կրում 20դ. սկզբին հայերի նկատմամբ կատարված հանցագործությունների համար» կամ «Արդյոք 20դ. սկզբին հայերի նկատմամբ կատարված հանցագործությունները համապատասխանում են Ցեղասպանության կոնվենցիայով սահմանված ցեղասպանության հանցակազմի տարրերին»: Ստրատեգիկ և տակտիկակ առումով նպատակն է ձևակերպել այնպիսի հարցը, որ պատասխանը լինի դրական և հօգուտ հայկական հարցի հանգուցալուծման:

Նման քայլի դիմելիս անհրաժեշտ է խորը և բազմակողմանի քննարկել հարցը՝ ներգրավելով միջազգային ճանաչված իրավաբանների և մասնագետների: Խորհրդատվական եզրակացության դեպքում, չպետք է մոռանալ, որ Դատարանն իրավասություն ունի ներկայացված հարցը փոփոխել, միևնույն ժամանակ, Գլխավոր ասամբլեայում օրակարգում հարցի ձևակերպումն այնպիսին պետք է լինի, որ հնարավորինս դյուրին դարձնի դրա ընդունումը:

⁷⁷ Տե՛ս Лукашук И.И., *Международное право. Особенная часть. Учебник, М., Издательство БЕК, 1998, с. 130.*

3. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանում Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ հարցի բարձրագույն հնարավոր տարբերակները

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի իրավագործության նպատակը մարդու իրավունքների պաշտպանության գործուն կառուցակարգի ապահովումն է: Համաձայն Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների մասին եվրոպական Կոնվենցիայի, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը (ՄԻԵԴ) *ratione personae* քննում է անդամ պետությունների կողմից միմյանց դեմ Կոնվենցիայի դրույթները խախտելու վերաբերյալ կամ Կոնվենցիայով երաշխավորված իրավունքներից որևէ մեկի խախտման գոհ հանդիսացող անհատների, հասարակական կազմակերպությունների, իրավաբանական անձանց և անձանց խմբերի կողմից որևէ անդամ պետության դեմ ներկայացված գանգատները: *Ratione materiae* Դատարանը քննարկում է միայն Կոնվենցիայի և կից արձանագրությունների դրույթներում ամրագրված իրավունքների խախտման վերաբերյալ գործերը: *Ratione temporis* Դատարանի իրավագործությունը տարածվում է միայն Կոնվենցիան պատասխանող պետության համար ուժի մեջ մտնելուց հետո տեղի ունեցած փաստերի նկատմամբ և Դատարանը գանգատը ընդունելի կճանաչի միայն եթե այն ներկայացվել է ներպետական պաշտպանության միջոցները

4. Այլ հնարավոր մեխանիզմներ

Այն պարագայում, եթե Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև ձեռք բերվի համաձայնություն, ապա ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանից բացի կողմերի տարածայնությունները հնարավոր կլինի քննարկել նաև միջպետական արբիտրաժի, փոխադարձ համաձայնության հիման վրա ստեղծված պահանջների հանձնաժողովի, կամ այլ ձևաչափերով: Ստորև ներկայացվում են այն հիմնական մեխանիզմները

սպառելուց հետո չորս ամսյա ժամկետում:⁷⁸ *Ratione temporis* սկզբունքի առանձնահատուկ դրսևորումներից է այն, որ նախքան Կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելը ծագած և շարունակվող իրավիճակների նկատմամբ Դատարանն իրավագործություն ունի:⁷⁹ Դատարանը նման դիրքորոշումը պահպանել է օրինակ սեփականության իրավունքի պաշտպանության գործերով⁸⁰:

Թուրքիայի տարածքում սպանված և տեղահանված հայ ընտանիքները թողել են իրենց սեփականությունները՝ հողակտորներ, տներ, այլ գույք:

Այս պարագայում ՄԻԵԴ դիմելու առավել հավանական սուբյեկտներ են ցեղասպանության զոհերի ժառանգները, հասարակական կազմակերպությունները, որոնք ներկայացնում են արևմտահայերի շահերը: Այս պարագայում անհրաժեշտ կլինի սպանել ներպետական միջոցները Թուրքիայի տարածքում, և նոր միայն դիմել ՄԻԵԴ:

⁷⁸ Mahasen M. Aljahoub, *The Advisory Function of the International Court of Justice*. 1946-2005. Springer, 2006, pp.46-56.

⁷⁹ ICJ Reports, 1950, p. 71. Հետագա գործերում այս դիրքորոշումը կրկին անգամ վերահաստատվել է, այսպես օրինակ՝ ICJ Reports, 1956, p. 84.

⁸⁰ Mahasen M. Aljahoub, *The Advisory Function of the International Court of Justice*. 1946-2005. Springer, 2006, pp.116-121.

որոնք արդեն առկա են միջազգային իրավունքում և պրատիկայում և կարող են կիրառվել Հայաստան-Թուրքիա հարաբերություններում: Այստեղ պետք է հստակեցնել այն հանգամանքը, որ խոսքը չի գնում ցեղասպանության կամ մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների համար ֆիզիկական անձանց պատասխանատվության ենթարկելու համար միջազգային իրավունքում առկա մեխանիզմներին, այլ

ցեղասպանության, ինչպես նաև տեղահանումների արդյունքում պատճառված նյութական և բարոյական վնասի վերականգնման և Թուրքիայի՝ որպես պետության պատասխանատվության մասին:

1899 և 1907թթ. Միջազգային վեճերի խաղաղ կարգավորման մասին Հաագայի կոնվենցիաների համապատասխան՝ Հաագայում 1901թ. գործում է Արբիտրաժային դատարանի մշտական պալատը, որի նպատակն է դյուրինացնել միջազգային վեճերի դեպքում՝ որոնք չեն կարող կարգավորվել դիվանագիտական ուղիներով, առանց վարանելու միջնորդ դատարանին դիմելու հնարավորությունը:

Մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը տվյալ մարմինը, ըստ էության, մի քանի գործ է քննել, պատերազմից հետո՝ միայն մեկը: Այսօր այն գոյություն ունի արբիտրանտի ցուցակի տեսքով, որոնց թվից կարելի է արբիտրաժ ձևավորել կոնկրետ դեպքի համար: Սակայն, ի տարբերություն Թուրքիայի Հանրապետության⁸¹, Հայաստանի Հանրապետությունը Միջազգային վեճերի խաղաղ կարգավորման մասին Հաագայի 1899թ. կոնվենցիայի մասնակից չէ, ինչը, իհարկե, խոչընդոտում է հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցի կարգավորմանը տվյալ ինստիտուտի շրջանակներում: Սակայն Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև հատուկ համաձայնագրի հիման վրա *ad hoc* արբիտրաժի ստեղծման համար որևէ խոչընդոտ գոյություն չունի, այն դեպքում, երբ կողմերից մեկը չցանկանա հանձնել գործը միջազգային դատական մարմնին, մասնավորապես՝ ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարան:

Քանի որ արբիտրաժի լիազորությունները, իրավագործության սահմանները և կազմը, ինչպես նաև դրա գործունեության էական շատ այլ հարցեր ամբողջովին կախված են կողմերի միջև կայացված հատուկ

⁸¹ Ներպետական միջոցների սպառումից հետո վեց ամսյա ժամկետը կրճատվեց 2013 թ. թիվ 15 Լրացուցիչ արձանագրությամբ:

համաձայնագրի դրույթներից, սույն աշխատությունում կսահմանափակվենք միայն միջազգային արբիտրաժային մարմնում հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցի քննության հնարավորության ընդհանուր ներկայացումով, միաժամանակ նշելով, որ նման քննության հնարավորությունը որևէ կասկած չի հարուցում և ամբողջովին կախված է կողմերի կամարտահայտությունից:

Հատուկ *ad hoc* միջազգային դատարանի կամ տրիբունալի ստեղծման հնարավորությունը. որոշակի միջազգային իրավական վեճեր լուծելու կամ միջազգային հանցագործություններ կատարած անձանց պատասխանատվության ենթարկելու իրավագործություն ունեցող հատուկ դատական հաստատությունների ստեղծումը նորամուծություն չէ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո 1945թ. օգոստոսի 8-ին Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, ԽՍՀՄ և ԱՄՆ կառավարությունների միջև կնքված համաձայնագրի հիման վրա ընդունվեց Առանցքի եվրոպական պետությունների գլխավոր ռազմական հանցագործներին դատելու և պատժելու միջազգային ռազմական տրիբունալի կանոնադրությունը և ստեղծվեց Նյուրնբերգի միջազգային ռազմական տրիբունալը: Ավելի ուշ, 1946թ., ԽՍՀՄ, ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիայի, Չինաստանի, Ֆրանսիայի, Ավստրալիայի, Կանադայի, Նոր Զելանդիայի, Նիդեռլանդների, Հնդկաստանի և Ֆիլիպինների մասնակցությամբ ստեղծվեց Հեռավոր Արևելքի միջազգային ռազմական տրիբունալը: Նշված երկու տրիբունալներն էլ ստեղծվել էին Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում կատարված միջազգային հանցագործությունների համար մեղավոր անձանց պատասխանատվության ենթարկելու նպատակով: 1979-1980 թթ. Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում տեղի ունեցած հեղափոխությունից հետո ԱՄՆ և Իրանի միջև ծագած տարածայնությունները լուծելու նպատակով ստեղծվեց Իրան-ԱՄՆ պահանջների տրիբունալը, որը գործում է մինչ օրս:

Միջազգային արբիտրաժի շրջանակներում հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հիմնահարցի քննության հնարավորությունը, որպես կանոն, պետությունները գերադասում են հանձնել այս կամ այն միջազգային վեճն արբիտրաժային մարմնի քննությանը՝ հաշվի առնելով արբիտրաժային քննության առաձգականությունը և արդյունավետությունը: Թեև միջազգային արբիտրաժի ինստիտուտին պետությունները դիմում են, որպես կանոն, լուրջ բնույթ չկրող միջազգային վեճի դեպքում, հիմնականում նյութական վսաս պատճառելու դեպքում, բայց ոչինչ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից չի խոչընդոտում ընդհանուր միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմերից բխող միջազգային

5. Թուրքիայի պատասխանատվության հնարավոր ձևերն ըստ միջազգային իրավունքի

Համաձայն պետությունների պատասխանատվության մասին հոդվածների նախագծի երկրորդ գլխի դրույթների (հոդվածներ 34-39), պետությունների պատասխանատվության ձևերն են՝ ռեստիտուցիան, կոմպենսացիան կամ հատուցումը և սատիսֆակցիան: Պետությունների պատասխանատվության դեպքում համապատասխան դատական կամ արբիտրաժային մարմինն իրավասու է կիրառել նշված ձևերից որևէ մեկը, կամ մի քանիսը համակցությամբ՝ հաշվի առնելով յուրաքանչյուր կոնկրետ իրավիճակի առանձնահատկությունները:

Հակիրճ ներկայացնենք պատասխանատվության ձևերից յուրաքանչյուրի առանձնահատկությունները:

Ռեստիտուցիա: Ռեստիտուցիան, որպես միջազգային իրավական պատասխանատվության ձև, մինչև միջազգային հակաիրավական արարքը գոյություն ունեցած վիճակի վերականգնմանն ուղղված միջոցառումների ամբողջությունն է: Ռեստիտուցիայի նման մեկնաբանությունը հանրաճանաչ է համարվում միջազգային իրավունքում: Ռեստիտուցիան

պարտավորությունների լուրջ խախտումների վերաբերյալ վեճերը դարձնել արբիտրաժային քննության առարկա:

Վերլուծելով նշված հիմնախնդիրները՝ նպատակ չենք հետապնդել քննարկել այս կամ այն միջազգային դատական մարմին հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցը հանձնելու հետ կապված առանձին ընթացակարգային խնդիրներ և բավարարվել ենք միայն այն ելակետային դրույթների շարադրմամբ, որոնք թույլ են տալիս վստահորեն հայտարարել, որ միջազգային դատական մարմինն հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցի փոխանցումը հնարավոր է և իրավաչափ ժամանակակից միջազգային իրավունքի տեսանկյունից:

միջազգային իրավական պատասխանատվության առավել առաջնային ձևն է, քանի որ հատուցման հիմնախնդիրը լուծելիս, նախառաջ առաջանում է մինչև հակաիրավական արարքի կատարումը գոյություն ունեցած վիճակի վերականգնման հնարավորության խնդիրը: Ռեստիտուցիայի առաջնային բնույթը հաստատվել է դեռևս Միջազգային արդարադատության մշտական պալատի կողմից Խոժովի գործարանի գործով կայացրած որոշման մեջ⁸²: Ռեստիտուցիան որպես այդպիսին կարող է ներառել ինչպես նյութական, այնպես էլ ոչ նյութական պատասխանատվության ձևեր: Ելնելով նշվածից՝ միջազգային իրավունքի գիտության մեջ առանձնացնում են ռեստիտուցիայի երկու տարատեսակներ՝ ռեստիտուցիա բնեղենով (*restitutio in integrum*), որը կայանում է նախկին նյութական վիճակի վերականգնման մեջ և ռեստորացիա կամ իրավական ռեստիտուցիա (*restitutio in pristinum*), որը խախտված իրավունքների վերականգնումն է: Տվյալ տարատեսակին են դասվում, մասնավորապես, ապօրինի բռնա-

⁸² De Becker v. Belgium

զավթման դադարեցումը, օրենսդրական, ենթաօրենսդրական, վարչական և դատական ակտերի անվավեր ճանաչումը և այլն⁸³:

Պատասխանատվության մասին հոդվածների նախագծում ռեստիտուցիային նվիրված է հոդված 35-ը, համաձայն որի՝ միջազգային հակաիրավական արարքի համար պատասխանատվություն կրող պետությունը պարտավոր է ռեստիտուցիա իրականացնել, այսինքն՝ վերականգնել մինչև հակաիրավական արարքի կատարումը գոյություն ունեցած վիճակը, այն ծավալով, որով այդ ռեստիտուցիան.

ա) նյութապես անհնար չէ;

բ) չի առաջացնում կոմպենսացիայից ստացված օգտին ակնհայտորեն անհամաչափ բեռ:

Անշուշտ, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության պարագայում ևս ռեստիտուցիան ունի առաջնային նշանակություն: Ցեղասպանությամբ պատճառված վնասի հատուցման համար սովորաբար անհրաժեշտ է լինում ռեստիտուցիայի բոլոր հնարավոր տարատեսակների՝ ինչպես նյութական (*restitutio in integrum*), այնպես էլ ոչ նյութական (*restitutio in pristinum*), համադրումը:

Ցեղասպանության դեպքում նյութական ռեստիտուցիան ներառում է պատճառված նյութական վնասի՝ բնեղենով հատուցումը: Ինչպես ցույց է տալիս պրակտիկան, ցեղասպանությունը հաճախ ուղեկցվում է հետապնդվող խմբի ներկայացուցիչներին պատճառած լուրջ նյութական վնասով, քանզի վերջիններս սովորաբար ստիպված են լինում լքել իրենց շարժական և անշարժ գույքը (տներ, կալվածքներ, խնայողություններ, արժեթղթեր և այլն): Որպես կանոն, ցեղասպանության զոհերի ունեցվածքը կամ բռնագրավվում է պետության կողմից, կամ ոչնչացվում, կամ պարզապես հափշտակվում է դիակապտիչների կողմից:

⁸³ *Papamichalopoulos and Others v. Greece*, § 40; (*Loizidou v. Turkey* (preliminary objections), §§ 46-47); (*Almeida Garrett, Mascarenhas Falcão and Others v. Portugal*, § 43); (*Hutten-Czapska v. Poland* [GC], §§ 152-53).

Հետևաբար, ցեղասպանության հանցագործության դեպքում պատասխանատվություն կրող պետությունը, առաջին հերթին, պարտավոր է հատուցել այդ հանցագործությամբ պատճառված վնասը բնեղենով, որը հիմնականում ներառում է հանցագործության արդյունքում ապօրինաբար վերցված գույքը ցեղասպանության զոհերին կամ նրանց ժառանգներին և իրավահաջորդներին վերադարձնելը, իսկ վնասված լինելու դեպքում այն վերականգնելը:

Ցավոք, ավելի քան իննսուն տարի անց դժվար է ակնկալել հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության զոհերին պատկանած գույքը վերադարձնելը՝ հատկապես շարժական գույքի պարագայում, քանզի տվյալ գույքի մեծամասնությունը դժվար թե պահպանված լինի: Այս տեսանկյունից, մեր կարծիքով, բնեղենով նյութական ռեստիտուցիան (*restitutio in integrum*) դժվար թե հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար պատասխանատվության հիմնական ձև հանդիսանա: Սակայն նշվածը որևիցե կերպ չպետք է ընկալվի իբրև ընդհանրապես պատասխանատվության նման տեսակի բացառում: Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության զոհերին պատկանած գույքը պահպանված լինելու վերաբերյալ բավարար հիմքերի ու ապացույցների առկայության բոլոր դեպքերում ռեստիտուցիայի պահանջ կարող է ներկայացվել: Նման պահանջ ներկայացնելու իրավական ողջամիտ ճանապարհ կարող է դիտարկվել հատկապես Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը, որը կարող է քննության առնել անհատական զանգատները սեփականության իրավունքի պաշտպանության պահանջներով:

Այլ կերպ է դրված հարցը ռեստորացիայի (այսպես կոչված՝ «իրավական ռեստիտուցիայի»), այսինքն՝ մինչև տվյալ հանցագործությունը գոյություն ունեցած իրավական վիճակի՝ *status quo ante*-ի վերականգնման դեպքում: Հենց այս իմաստով էլ ռեստիտուցիան հիմնարար նշանակություն ունի

հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությամբ պատճառած վնասի հատուցման գործում:

Իրավական ռեստիտուցիայի ձևեր կարող են լինել՝ ի խախտումն միջազգային իրավունքի ընդունած օրենքի անվավեր ճանաչումը, կամ հակաիրավական կերպով ընդունված վարչական, կամ դատական ակտի վերանայումը: Կարող է նաև որոշակի միջազգային պայմանագիրը դադարեցնելուն ուղղված միջոցներ ձեռնարկելու պահանջ ներկայացվել, եթե միջազգային իրավունքը թույլ է տալիս դա⁸⁴: Նշված ձևերից ցեղասպանության դեպքում առաջնային նշանակություն ունեն օրենսդրական փոփոխությունները, առաջին հերթին, ցեղասպանության քաղաքականությունն ուղղակի կամ անուղղակի կերպով լեգիտիմացնող օրենքներն ու համապատասխան նորմատիվ իրավական ակտերն անվավեր ճանաչելը: Ինչպես ցույց է տալիս պրակտիկան, ցեղասպանության հանցագործության կատարման դեպքում օրենսդիր մարմիններն ընդունում են օրենքներ, որոնք ուղղակի կամ քողարկված ձևով լեգիտիմացնում են ցեղասպանության քաղաքականությունը: Նման չքողարկված լեգիտիմացման դեպքերից են, մասնավորապես, նացիստական Գերմանիայում ընդունված՝ ռասայական սեգրեգացիան ամրագրող փաստաթղթերը (օրինակ՝ 1935թ. սեպտեմբերի 15-ի Նյուրնբերգյան օրենքները), իսկ չքողարկված լեգիտիմացման դեպքերից՝ Թուրքիայում հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության տարիներին և դրանից անմիջապես հետո ընդունված օրենքները, մասնավորապես՝ հայերի սեփականության բռնագրավումն օրինականացնող և Թուրքիա նրանց վերադառնալու և բնակություն հաստատելու իրավունքից զրկող օրենքները և այլն⁸⁵:

⁸⁴ Տե՛ս Лукашук И.И., Право международной ответственности, М., «Волтерс Клувер», 2004, с. 214.

⁸⁵ Այսպես, օրինակ, 1923թ. սեպտեմբերին Լոզանի պայմանագրի վավերացումից անմիջապես հետո Թուրքիայում ընդունվեց օրենք, որով վերադառնալու իրավունքից զրկվում էին Կիլիկիայից և արևելյան վիլայեթներից «արտագաղթած» հայերը, իսկ 1927թ.

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության դեպքում իրավական ռեստիտուցիան կարող է ներառել, մասնավորապես, նշված իրավական ակտերն անվավեր ճանաչելը, քանզի առանց դրա անհնար է հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությամբ պատճառված վնասի լիարժեք հատուցումը:

Նոր օրենքների և ենթաօրենսդրական ակտերի ընդունումը ևս պետք է դիտել որպես ցեղասպանության հանցագործության համար իրավական ռեստիտուցիայի դրսևորում: Ելնելով կոնկրետ իրավիճակից՝ տվյալ օրենսդրական ակտերը կարող են վերաբերվել քրեական օրենսդրության մեջ փոփոխություններ մտցնելուն, ցեղասպանության փաստը չճանաչելու համար պատասխանատվություն նախատեսելուն (Իսրայել, Ֆրանսիա), խմբի անդամներին պատճառված նյութական և ոչ նյութական վնասի հատուցմանը նպատակաուղղված միջոցներ ընդունելուն, հասարակությունում հակասությունների հարթեցման աջակցմանն ու հետապնդվող խմբի անդամների ռեաբիլիտացիային և տվյալ հասարակությունում վերջիններիս վերաինտեգրմանը և այլն: Գտնում ենք, որ սա սուկ օրինակելի ցանկ է և կարող է ներառել նաև իրավական հատուցման այլ տարատեսակներ:

Անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հետևանքով ցեղասպանության բազում զոհեր ստիպված էին ապաստան գտնել այլ պետություններում (Սիրիա, Լիբանան, Հորդանան, Պաղեստին, Բուլղարիա, Ռումինիա,

մայիսի 23-ին օրենք ընդունվեց, որով գործադիր իշխանությունը լիազորվում էր հայտարարել «Օսմանյան կայսրության այն հպատակներին, որոնք անկախության համար պատերազմի ժամանակ ազգային պայքարին մասնակցություն չեն ունեցել, գտնվել են Թուրքիայից դուրս և չեն վերինտեգրվել թուրքական տարածքում 1923թ. հուլիսի 24-ի և սույն օրենքի ընդունման միջև ընկած ժամանակահատվածում՝ զրկված Թուրքիայի քաղաքացու իրենց կարգավիճակից»: Ավելի մանրամասն տե՛ս Барсегов Ю.Г., Геноцид армян - преступление по международному праву, М., «XXI век - Согласие», 2000, с. 199-200.

Հունաստան, Կիպրոս, Ֆրանսիա և այլն)՝ վերածվելով փախստականների և կորցնելով կապերն իրենց հայրենակիցների հետ: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը՝ գտնում ենք, որ որպես իրավական ռեստիտուցիայի տարատեսակ, ժամանակակից Թուրքիայի Հանրապետությունը պարտավոր է և կարող է համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել՝ ուղղված նախնիների բնակության վայրեր ցեղասպանության զոհերի և նրանց ժառանգների ու իրավահաջորդների վերադարձի և վերաբնակվելու հնարավորության ապահովմանը, ինչը, մեր կարծիքով, լավագույն կերպով կանդրադառնար արևմտահայերի հետագա ասիմիլյացիան կասեցնելուն և կաջակցեր պատմական հայրենիքում հայկական ազգաբնակչության հետագա վերականգնմանը: Առանց նման պայմանների ստեղծման, առանց ցեղասպանության զոհերին և դրանց ժառանգներին ու իրավահաջորդներին ավանդական բնակության վայրեր վերադառնալու հնարավորության ապահովման, անհնար է տվյալ հանցագործությամբ պատճառված վնասի լիարժեք հատուցումը:

Կոմպենսացիա (փոխհատուցում): Պատասխանատվության մասին հոդվածների հոդված 35-ի բովանդակության վերլուծությունից ակնհայտ է դառնում, որ ռեստիտուցիան բացարձակ բնույթ չի կրում: Այն իրականացվում է այն ծավալով և այն չափով, որով այն անհնար և կոմպենսացիայից ստացված օգուտն անհամաչափ չէ: Կոմպենսացիան (փոխհատուցումը) ցեղասպանությամբ պատճառված վնասի հատուցման համընդգրկուն ձև է: Այն հատկապես կարևոր է հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանության պարագայում և, ըստ էության, կարող է այդ հանցագործության համար նյութական պատասխանատվության կենտրոնական ձև հանդիսանալ:

Ընդհանրապես, ցեղասպանության հանցագործության պարագայում կոմպենսացիան պատճառած վնասի հատուցման անհրաժեշտ, սակայն ոչ բավարար միջոց է: Կոմպենսացիայի իրավունքն ամրագրված

է միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ նորմերում: «Լուզիտանիա» նավի գործով 1923թ. հայտնի արքիտրաժային որոշման մեջ, մասնավորապես, սահմանվում էր, որ «վնասի հատուցմանն հիմնական հայեցակարգը կայանում է կրած վնասի հատուցման՝ հակաիրավական արարքի համար դատական կարգով սահմանված փոխհատուցման (կոմպենսացիայի) վճարման մեջ: Դատական պաշտպանության միջոցը պետք է համապատասխան լինի պատճառված վնասին, որպեսզի տուժող կողմը կարողանա լիարժեք հատուցում ստանալ»⁸⁶:

Պատասխանատվության մասին հոդվածներում կոմպենսացիայի վերաբերյալ դրույթները սահմանված են հետևյալ կերպ. «Միջազգային հակաիրավական արարքի համար պատասխանատվություն կրող պետությունը պարտավոր է փոխհատուցել այդպիսի արարքով պատճառած վնասն այնքանով, որքանով այդ վնասը չի հատուցվում ռեստիտուցիայով (հոդված 36, կետ 1): Նույն հոդվածի կետ 2-ը սահմանել է, որ «Կոմպենսացիան ընդգրկում է ֆինանսական արտահայտությամբ հաշվարկվող ցանկացած վնաս՝ ներառյալ բաց թողնված օգուտն այնքանով, որքանով այն հաստատված է»:

Ինչպես երևում է նշված դրույթների վերլուծությունից, Պետությունների պատասխանատվության մասին հոդվածները կոմպենսացիայի բավական ճկուն բանաձև են որդեգրել, ինչը, մեր կարծիքով, ընդհանուր առմամբ արտացոլում է միջազգային իրավական պրակտիկան և լիովին հիմնավորված է՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ յուրաքանչյուր առանձին դեպքում կոմպենսացիայի չափի որոշումը պայմանավորված է համապատասխան իրավախախտման առանձնահատկություններով:

Ընդ որում՝ պետք է նշել, որ դրամով հաշվարկվող վնասը ներառում է ինչպես բուն պետությանը, այնպես էլ դրա ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց պատճառած

⁸⁶ Տե՛ս Лукашук И.И., Право международной ответственности, М., «Волтерс Клувер», 2004, с. 214.

վնասը⁸⁷: Տեղասպանության հանցագործության պարագայում առաջնային նշանակություն ունի հենց ցեղասպանության զոհերին, այլ ոչ թե պետությանը պատճառած վնասը: Թեև հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության արդյունքում հենց Հայաստանի Հանրապետությանն է պատճառվել հսկայական նյութական վնաս, որն արտահայտվել է ցեղասպանությամբ պատճառված վնասի վերացմանը կամ նվազեցմանն ուղղված համապատասխան գործողությունների իրականացման մեջ, այդուհանդերձ, կոմպենսացիայի հարցում հիմնական բեռն ընկնում է հենց ցեղասպանության զոհերին պատճառած վնասի վրա:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ փոխհատուցման ենթակա է ոչ միայն ցեղասպանության զոհերին պատճառված նյութական, այլ նաև ոչ նյութական (բարոյական) վնասը, որի տակ սովորաբար հասկանում են հարազատների և ազգականների կորուստը, ցավը և տառապանքը, անձի, բնակարանի կամ մասնավոր կյանքի վրա հարձակման հետ կապված զգացմունքները վիրավորելը և այլն:

Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովը Պատասխանատվության մասին հոդվածների մեկնաբանություններում հատուկ ընդգծել է ոչ նյութական վնասի հատուցման հնարավորությունը՝ նշելով

⁸⁷ Այսպես, օրինակ, 1923թ. սեպտեմբերին Լոզանի պայմանագրի վավերացումից անմիջապես հետո Թուրքիայում ընդունվեց օրենք, որով վերադառնալու իրավունքից զրկվում էին Կիլիկիայից և արևելյան վիլայեթներից «արտագաղթած» հայերը, իսկ 1927թ. մայիսի 23-ին օրենք ընդունվեց, որով գործադիր իշխանությունը լիազորվում էր հայտարարել «Օսմանյան կայսրության այն հպատակներին, որոնք անկախության համար պատերազմի ժամանակ ազգային պայքարին մասնակցություն չեն ունեցել, գտնվել են Թուրքիայից դուրս և չեն վերինտեգրվել թուրքական տարածքում 1923թ. հուլիսի 24-ի և սույն օրենքի ընդունման միջև ընկած ժամանակահատվածում՝ զրկված Թուրքիայի քաղաքացու իրենց կարգավիճակից»: Ավելի մանրամասն տե՛ս Բարսեղյան Կ.Մ., Գեոցիդ արմյան - քրեական իրավունքի միջազգային իրավունքի մասին, Երևան, 2000, թ. 199-200.

այն հանգամանքը, որ ոչ նյութական վնասը կարող է ունենալ դրամական արտահայտություն և կարող է համապատասխան պահանջի հիմք դառնալ: Նշվածը հաստատվում է ծավալուն միջազգային իրավական պրակտիկայով: Այսպես, օրինակ, «Լուզիտանիա» նավի գործով 1923թ. արբիտրաժային որոշման մեջ նշվում էր, որ միջազգային իրավունքը փոխհատուցում է նախատեսում հոգեկան տառապանքների, զգացմունքները վիրավորելու, անձին և իր արժանապատվությունը նվաստացնելու, հասարակական դիրքից զրկելու, վստահությանը կամ հեղինակությանը վնաս պատճառելու համար: Միաժամանակ նշվում էր, որ նման վնասը «լիովին իրական է, և այն ակնհայտ փաստը, որ այն դժվար է ենթարկվում քանակական որոշման կամ դրամական արտահայտությամբ գնահատման, չի դարձնում այն նվազ իրական և հիմքեր չի տալիս տուժած անձին համապատասխան փոխհատուցումից զրկելու համար»⁸⁸: Ինչպես տեսնում ենք, արդեն իսկ 20-րդ դարասկզբին ձևավորված դատական պրակտիկան վկայում է բարոյական վնասը դրամական արտահայտությամբ փոխհատուցելու հնարավորության և իրավաչափության մասին, ինչը կարևոր է հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության պարագայում Թուրքիայի Հանրապետությանը՝ նման վնասը փոխհատուցելու համապատասխան պահանջները հիմնավորելու տեսանկյունից:

Պետք է նշել, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության պարագայում հատկապես սուր է դրված ցեղասպանության զոհերի ժառանգների և իրավահաջորդների կողմից միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու հնարավորության խնդիրը, քանի որ այդ հանցագործության դեպքում զոհերի մեծամասնությունը ֆիզիկապես ոչնչացվում է՝ բնականաբար զրկվելով իր իրավունքները և օրինական շահերը պաշտպանելու հնարավորությունից: Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովը, անդրադառնալով նշված

⁸⁸ «Լուզիտանիա» նավի գործով որոշումը: RIAA Vol. VII (1923), p. 32:

հիմնախնդիրն, սահմանել է, որ «անձի մահվան հետ կապված պահանջների դեպքում վնասը, որպես կանոն, որոշվում է ժառանգների կամ իրավահաջորդների կողմից վնասների գնահատման հիման վրա»: Այս հարցի վերաբերյալ համապատասխան կանոնները ևս շարադրվել են «Լուզիտանիա» նավի գործով արբիտրաժային որոշման մեջ, որում ուղղակիորեն նշվում էր, որ հատուցման ենթակա են հետևյալ գումարները. «ա) որոնք հանգուցյալը՝ եթե կենդանի մնար, կարող էր փոխանցել հայցվորին, բ) հանգուցյալի՝ հայցվորին նրա ապահովման, կրթության կամ հսկողության համար հատկացվելիք անձնական ծառայությունների դրամական արժեքը և գ) ողջամիտ փոխհատուցում ընտանեկան կապերի բռնի խզմամբ պատճառած այնպիսի հոգեկան տառապանքների կամ ցնցումների համար, եթե այդպիսիք տեղի են ունեցել, որոնք հայցվորը կարող էր փաստացիորեն ապրել նման մահվան արդյունքում: Այդպիսի գնահատումների գումարը՝ դրանց ներկայիս դրամական արժեքի հաշվարկմամբ նվազեցրած, որպես կանոն և կկազմի հայցվորի կրած վնասը»²:

Ըստ էության, ցեղասպանության հանցագործության պարագայում հետապնդվող խմբի անդամների ֆիզիկական և հոգեկան առողջությանը, ռեզենտացիային, հոգեկան վիճակին վնաս պատճառելը, նրանց ազգականների և հարազատների մահվան արդյունքում բոլոր տեսակի առավելություններից զրկվելն էլ կազմում են բարոյական վնասի հատուցման հիմքը:

Ամփոփելով նշվածը՝ կարող ենք նշել, որ կոմպենսացիայի նմանօրինակ ընկալումը ինչպես միջազգային իրավական փաստաթղթերում, այնպես էլ դատական պրակտիկայում, թույլ է տալիս եզրակացնել, որ այն հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությամբ պատճառված վնասի նյութական հատուցման իդեալական ձև կարող է լինել՝ հնարավորություն ընձեռելով փոխհատուցել ինչպես նյութական կորուստները, այնպես էլ բարոյական վնասը:

Սատիսֆակցիա: Սատիսֆակցիան միջազգային հակաիրավական արարքով պատճառած բարոյական վնասի հատուցման ձևն է: Սատիսֆակցիայի նման ընկալումը լայնորեն ճանաչված է ինչպես միջազգային իրավունքի գիտության մեջ, այնպես էլ պրակտիկայում⁸⁹: Պատասխանատվության մասին հոդվածների համաձայն՝ «Միջազգային հակաիրավական արարքի համար պատասխանատվություն կրող պետությունը պարտավոր է սատիսֆակցիա տրամադրել տվյալ արարքով պատճառած վնասի համար այնքանով, որքանով այն չի կարող հատուցվել ռեստիտուցիայով կամ կոմպենսացիայով» (հոդված 37, կետ 1): Թեև սատիսֆակցիայի ձևերի որևիցե կոնկրետ ցանկ միջազգային իրավունքում նախատեսված չէ, այդուհանդերձ, նշված հոդվածի երկրորդ կետն առաջարկում է պատասխանատվության ձևերի, որոնք կարող են ներառվել սատիսֆակցիա հասկացության շրջանակների մեջ, մոտավոր ցանկը, մասնավորապես, նշելով, որ «սատիսֆակցիան կարող է արտահայտվել խախտման ճանաչման, ավստասանքի արտահայտման, պաշտոնական ներողության կամ այլ պատշաճ ձևի միջոցով»: Սատիսֆակցիայի ձևը և ծավալը յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում կախված է իրավախախտման բնույթից և ծանրությունից⁹⁰: Երևի թե ոչ որի մոտ կասկած չի առաջացնում այն հանգամանքը, որ ցեղասպանությունն իր բնույթով և ծանրությամբ ենթադրում է սատիսֆակցիայի ամենալուրջ ձևերի կիրառումը: Պատասխանատվության մասին հոդվածները նախատեսում են սատիսֆակցիայի կիրառման անհնարինությունը միայն այն դեպքում, երբ այն անհամաչափ է վնասին կամ կարող է

⁸⁹ St'u Левин Д.Б., Ответственность государств в современном международном праве, М., «Международные отношения», 1966, с. 214-215; Василенко В.А., Ответственность государств за международные правонарушения, Киев: «Вища школа», 1976, с. 213.

⁹⁰ St'u Рассказов Л.П., Упоров И.В., Понятие и принципы ответственности в международном праве // Московский журнал международного права, 2000, №2 (38), с. 43-44.

ընդունել պատասխանատվություն կրող պետությանը նվաստացնող ձև:

Սատիսֆակցիան որպես վնասի հատուցման ձև հատկապես կարևոր է ցեղասպանության հանցագործության պարագայում: Ինչպես հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության, այնպես էլ ցեղասպանությունների այլ դեպքերում, շատ հաճախ պատասխանատվություն կրող պետությունը չի ճանաչում, ժխտում է դրա կատարման փաստը, ահա ինչու արդեն իսկ ցեղասպանության փաստի ճանաչման հնարավորությունը՝ որպես սատիսֆակցիա, ձեռք է բերում հատուկ նշանակություն: Թեև միջազգային իրավունքում գոյություն չունի հստակ ձևավորված պրակտիկա ցեղասպանության հանցագործության համար պատասխանատվության ձևերի և տեսակների հարցում, ինչը թույլ չի տալիս ներկայացնել ցեղասպանության համար կիրառելի սատիսֆակցիայի ձևերի լրիվ կամ գոնե մոտավոր ցանկը, այդուհանդերձ, ցեղասպանության հանցագործության բնույթը և կուտակված միջազգային իրավական պրակտիկան թույլ են տալիս ենթադրել, որ ցեղասպանության հանցագործության դեպքում որպես սատիսֆակցիայի տարբեր դրսևորումներ կարող են հանդես գալ՝ ցեղասպանության համար անկյունաքարային նշանակություն ունեցող՝ ցեղասպանության փաստի պաշտոնական ճանաչումից զատ, նաև ձևական (\$որմալ) ափսոսանքի արտահայտումը, ցեղասպանության փաստի ժխտման տարբեր դրսևորումների կանխմանն ուղղված անհրաժեշտ միջոցների ձեռնարկումը, ցեղասպանության մեջ մեղավոր անձանց դատապարտումը⁹¹, տվյալ մարդկային խմբին պատկանող մշակութային, պատմական և կրոնական հուշարձանների պահպանությանը և վերականգնմանն ուղղված հատուկ միջոցառումների մշակումը, ի հիշատակ ցեղասպանության զոհերի հուշարձանների և հուշակոթողների կառուցումը և այլն:

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության պարագայում սատիսֆակցիան կարող

⁹¹ «Լուզիտանիա» նավի գործով որոշումը: RIAA Vol. VII (1923), p. 39.

է ներառել հետևյալ միջոցները. նախևառաջ՝ Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության փաստի պաշտոնական հրապարակային ճանաչումն ու ափսոսանքի և ցավակցության արտահայտումը, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության փաստի մերժման քաղաքականությունից հրաժարումը և անհրաժեշտ օրենսդրության ընդունումը, որն ի վիճակի կլինի համարժեք կերպով հակազդել հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության ժխտման տարատեսակ դրսևորումներին, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության մեջ մեղավոր անձանց հրապարակային դատապարտումը, ինչպես նաև Թուրքիայի Հանրապետության տարածքում գտնվող հայկական հուշարձանների պահպանությանը և վերականգնմանն ուղղված հատուկ միջոցների մշակումը⁹²:

Սրանք ընդամենը սատիսֆակցիաների այն հնարավոր դրսևորումներն ու տարատեսակներն են, որոնք, մեր կարծիքով, կարող են կիրառելի լինել հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությամբ պատճառված ոչ նյութական վնասները հատուցելու պարագայում:

Ամփոփելով նշվածը՝ կցանկանայինք ևս մեկ անգամ նշել, որ միայն հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության փաստի պաշտոնական ճանաչումը և այդ հանցագործությամբ պատճառված վնասի լիարժեք հատուցումը կարող է պարարտ հող ստեղծել Հայաստանի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունների նորմալացման համար և նպաստել տարածաշրջանում կայունության ամրապնդմանը: Ավելին, գտնում ենք, որ միայն հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության փաստի պաշտոնական ճանաչումը Թուրքիայի կողմից կարող է ստեղծել բոլոր անհրաժեշտ պայմանները միասնական եվրոպական տարածության մեջ վերջինիս համապարփակ ինտեգրման համար:

⁹² Այն դեպքերում, երբ տվյալ անձինք մինչև պետությանը միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելը չեն դատապարտվել կամ ազգային, կամ միջազգային դատական մարմինների կողմից:

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության նկատմամբ կիրառելի միջազգային իրավական նորմերի, այդ հանցանքը գործելու համար Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերի, միջազգային կառույցների շրջանակներում նման պատասխանատվության իրացման հիմնահարցերի ու ցեղասպանության հետևանքով պատճառած վնասի հատուցման ձևերի ու տեսակների հետազոտությունը, ինչպես նաև սույն հիմնախնդրին առնչվող միջազգային իրավական փաստաթղթերի, պետությունների պրակտիկայի, ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմերի վերլուծությունը թույլ են տալիս ընդհանրացված տեսքով ներկայացնել մի շարք եզրակացություններ ուսումնասիրության առարկա հիմնախնդրին առնչվող հանգուցային հարցերի վերաբերյալ:

1. Պետությունների միջազգային իրավական պրակտիկան, մարդասիրական միջամտությունների ինստիտուտի առաջացումն ու զարգացումը և 19-րդ դարի երկրորդ կեսի ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմերի վերլուծությունը վկայում են այն մասին, որ որևէ ռասայական, ազգային, կրոնական կամ էթնիկական խումբ որպես այդպիսին ամբողջովին կամ մասնակիորեն ոչնչացնելուն նպատակաուղղված կանխամտածված արարքների ամբողջությունը, որը հետագայում անվանվեց ցեղասպանություն, դիտվում էր որպես ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմերին հակասող և դրանցով պատժելի արարք ամենաուշը 19-րդ դարի երկրորդ կեսից: Նշվածը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության ժամանակ արդեն իսկ գոյություն ունեին ցեղասպանության հանցագործության արգելման վերաբերյալ ընդհանուր

միջազգային իրավունքի համապատասխան նորմեր, ուստի և դրա պատժելի լինելը որևէ կասկած հարուցել չի կարող:

2. Հայերի դեմ ցեղասպանություն իրագործելիս Օսմանյան կայսրությունը, ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմերի խախտումից զատ, խախտել է նաև միջազգային մի շարք պայմանագրերով, մասնավորապես՝ 1878թ. Բեռլինի պայմանագրով, 1899թ. Յամաքային պատերազմի օրենքների ու սովորույթների մասին Հաագայի կոնվենցիայով ստանձնած իր պարտավորությունները:
3. Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի դրույթների ընդհանուր վերլուծությունը, ինչպես նաև դրա նախապատրաստական փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը, վկայում են այն մասին, որ կոնվենցիան մշակողները չեն նպատակադրվել միջազգային իրավական նոր նորմ ստեղծել, այլ միայն փորձել են ամրագրել արդեն իսկ գոյություն ունեցող սովորության-իրավական նորմի առկայության փաստը՝ հանգեցնելով կոնվենցիայի հիմնական առաքելությունը գոյություն ունեցած միջազգային իրավական նորմի ունիվերսալ պայմանագրային ճանաչմանը:
4. Մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելը տեղի ունեցած արարքների նկատմամբ վերջինիս կիրառելիության հնարավորությունը հաստատող կամ մերժող որևէ հեղինակավոր պաշտոնական միջազգային իրավական փաստաթուղթ ցայսօր գոյություն չունի: Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հողված 9-ի համաձայն՝ կոնվենցիայի դրույթների մեկնաբանությունը ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի բացառիկ իրավասությունն է և քանի դեռ դատարանը մինչև նշված կոնվենցիայի

ուժի մեջ մտնելը տեղի ունեցած արարքների նկատմամբ դրա կիրառելիության հնարավորության կամ անհնարինության մասին վերջնական որոշում չի կայացրել, այդ հարցի վերաբերյալ ցանկացած դատողություն կհանդիսանա կոնվենցիայի՝ պարտադիր ուժ չունեցող, դոկտրինալ (ոչ պաշտոնական) մեկնաբանություն: Այնուամենայնիվ, 9-րդ հոդվածի հիման վրա ՄԱԿ-ի Դատարանի իրավագործության իրականացման հավանականությունը, հիմք ընդունելով Կոնվենցիայի հետադարձ կիրառելիության հիմնախնդիրը, բավականին վիճահարույց է:

5. Անկախ այն բանից, թե Յեղասպանության մասին կոնվենցիան ունի հետադարձ ուժ, թե ոչ, ցեղասպանության հանցագործությունը դիտվում է որպես ժամանակակից ընդհանուր միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմից բխող պարտավորության լուրջ խախտում (միջազգային հանցագործություն) և պատժելի է՝ անկախ որևէ կոնվենցիոնալ պարտավորության առկայության: Հակառակ դեպքում հնարավոր չէր լինի որպես ցեղասպանություն որակել և պատժելի դիտել ոչ միայն մինչև Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելը գործած հանցանքները, այլ նաև կոնվենցիայի մասնակից չհանդիսացող պետությունների կողմից կատարված ցեղասպանության արարքները:

6. Ժամանակակից միջազգային իրավունքի նորմերի համաձայն՝ պետությունը պատասխանատվություն է կրում իր մարմինների ու պաշտոնատար անձանց արարքների՝ գործողությունների և անգործության համար: Հետևաբար, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հայերի դեմ ցեղասպանությունն իրագործվել է Թուրքիայի պետական մարմինների ու պաշտոնատար անձանց մասնակցությամբ, վերջինս պետք է այդ

հանցանքի համար պատասխանատվություն կրող պետություն դիտվի:

7. Յեղասպանությունը միջազգային իրավունքի իմպերատիվ (jus cogens) նորմի խախտում է, ինչը բացառում է պետության կողմից ցեղասպանության հանցագործության համար պատասխանատվությունը բացառող որևէ հանգամանք վկայակոչելու հնարավորությունը: Առաջին հերթին, դա վերաբերում է ցեղասպանության հանցագործության շարժառիթներին, որոնք, որպես կանոն, բերվում են պատասխանատվությունից ազատվելը հիմնավորելու համար: Հետևաբար, Թուրքիայի Հանրապետությունը չի կարող վկայակոչել հայերի ապստամբության ճնշման կամ քաղաքացիական պատերազմի պատրվակները՝ որպես հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար միջազգային իրավական պատասխանատվությունը բացառող հանգամանք:

8. Միջազգային իրավական նորմերի վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Թուրքիայի Հանրապետությունն Օսմանյան կայսրության միջազգային իրավական ինքնության շարունակողն է (continuity) և, հետևաբար, պատասխանատվություն պետք է կրի Օսմանյան կայսրության կողմից հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանության համար ու համապատասխան հատուցում տրամադրի այդ հանցագործության զոհերին և նրանց ժառանգներին:

9. Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցում Հայաստանի Հանրապետությունը և Թուրքիայի Հանրապետությունն զբաղեցնում են հստակ արտահայտված ծայրահեղ հակադիր դիրքորոշումներ որոշակի միջազգային իրավական պարտավորությունների կատարման կամ չկատարման վերաբերյալ, որոնք, մասնավորապես, շարադրված են 1948թ.

դեկտեմբերի 9-ի Յեղասպանության մասին կոնվենցիայում, կարելի է ենթադրել, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հիմնախնդիրը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից իրավաբանական բնույթի միջազգային վեճ է և, որպես այդպիսին, կարող է փոխանցվել ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի քննությանը:

10. ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանում միակողմանիորեն հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության վերաբերյալ գործ հարուցելը հնարավոր է միայն Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 9-ի հիման վրա, քանի որ, դառնալով կոնվենցիայի մասնակից, և՛ Հայաստանի Հանրապետությունը, և՛ Թուրքիայի Հանրապետությունը ճանաչել են տվյալ հարցով դատարանի պարտադիր իրավագործությունը: Բոլոր մնացած դեպքերում Միջազգային դատարանում հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության վերաբերյալ գործ հարուցելը հնարավոր է միայն երկկողմանի համաձայնության հիման վրա:

11. Ժամանակակից միջազգային իրավական փաստաթղթերը և միջազգային պրակտիկան վկայում են այն մասին, որ վաղեմության որևէ ժամկետ չի կարող կիրառվել ցեղասպանության համար պետության պատասխանատվության նկատմամբ, և յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում միջազգային դատական կամ արբիտրաժային ատյանն ինքնուրույն պետք է որոշի՝ ընդունելի՞ են, թե՞ ոչ որևէ պետության միջազգային իրավական պահանջները: Յեղասպանության հանցագործության իրագործման և դրա համար միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու միջև ընկած երկար ժամանակահատվածը չի կարող հիմք հանդիսանալ դրանք մերժելու համար: Թեև հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության և դրա համար Թուրքիայի Հանրապետությանը ներկայացվող միջազգային իրավական պահանջների

միջև առկա է ժամանակային խզում, այն օբյեկտիվ հանգամանքների հետևանք է: Անկախության ձեռքբերման առաջին իսկ օրերից Հայաստանի Հանրապետությունը շեշտել է հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման գործին սատար կանգնելու հանգամանքը՝ ամրագրելով այն Անկախության մասին հռչակագրում և բազմիցս հնչեցնելով զանազան միջազգային ամբիոններից: Վերը նշվածը վկայում է այն մասին, որ որևիցե հանգամանք չի կարող վկայակոչվել՝ որպես հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Հայաստանի Հանրապետության կողմից միջազգային իրավական պահանջների ներկայացումից հրաժարում կամ հիմք հանդիսանալ նման պահանջներն անընդունելի դարձնելու համար:

12. Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել ոչ միայն Օսմանյան կայսրության տարածքում, այլ նաև դրա սահմաններից դուրս, մասնավորապես, անկախ Հայաստանի տարածքում՝ հայ ազգաբնակչությունը բնաջնջելու հատուկ մտադրությամբ, իսկ այդ հանցագործության հետևանքով հազարավոր արևմտահայեր ապաստան են գտել և բնակություն հաստատել Հայաստանի Հանրապետության տարածքում, կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանի Հանրապետությունը տվյալ հանցագործության արդյունքում անմիջականորեն տուժած պետություն է և, հետևաբար, օժտված է Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու իրավունքով:

13. Եթե նույնիսկ հիպոթետիկ կերպով ընդունենք, որ Հայաստանի Հանրապետությունը հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հետևանքով տուժած պետություն համարվել չի կարող, ապա նրա կողմից Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական

պահանջներ ներկայացնելու իրավունքը չի վերանում, քանզի նույնիսկ տվյալ դեպքում Հայաստանի Հանրապետությունը կարող է հանդես գալ տարբեր միջազգային կառույցներում՝ ներկայացնելով ոչ թե իր, այլ ցեղասպանության զոհերի շահերը, որոնց մեծ մասը բնակություն է հաստատել Հայաստանի Հանրապետությունում և ձեռք բերել վերջինիս քաղաքացիությունը: Հայաստանի Հանրապետության այդ իրավունքը պայմանավորված է ցեղասպանության դեմ պայքարելու պարտավորության erga omnes բնույթով, որն իրավունք է վերապահում ոչ միայն ցեղասպանության հանցագործության հետևանքով անմիջականորեն տուժած, այլ նաև բոլոր այլ պետություններին պատասխանատվության ենթարկել ցեղասպանություն իրագործած պետությանը՝ պաշտպանելով ցեղասպանության զոհերի շահերը:

14. Ժամանակակից միջազգային իրավունքի զինանոցում գոյություն ունեցող միջազգային իրավական պատասխանատվության բոլոր ձևերն ու տեսակները (ռեստիտուցիա, կոմպենսացիա, սատիսֆակցիա) կարող են կիրառելի լինել հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության նկատմամբ, ավելին՝ միայն նրանց համադրությամբ է հնարավոր այդ հանցանքով պատճառված նյութական և բարոյական վնասի լիակատար հատուցումը:

15. Թուրքիայի Հանրապետությունը՝ որպես հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար իրավական ռեստիտուցիայի (ռեստորացիայի) տարատեսակ, պարտավոր է, մասնավորապես՝ համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել՝ ուղղված իրենց նախնիների բնակության վայրեր ցեղասպանության զոհերի և նրանց ժառանգների ու իրավահաջորդների վերադառնալու և վերաբնակվելու հնարավորության ապահովմանը, ինչպես նաև անվավեր ճանաչել Թուրքիայում

հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության տարիներին և դրանից անմիջապես հետո ընդունած ցեղասպանության քաղաքականությունը լեգիտիմացնող նորմատիվ իրավական ակտերը, մասնավորապես՝ հայերի սեփականության բռնագրավումն օրինականացնող և Թուրքիա նրանց վերադառնալու և բնակություն հաստատելու իրավունքից զրկող օրենքները:

16. Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հետևանքով պատճառված այն վնասը, որը ռեստիտուցիայի առարկա դառնալ չի կարող, այսինքն՝ չի կարող վերականգնվել կամ հատուցվել բնեղենով, պետք է փոխհատուցվի դրամական արտահայտությամբ: Ընդ որում, համաձայն ժամանակակից միջազգային իրավունքի նորմերի և ձևավորված պրակտիկայի՝ փոխհատուցման ենթակա են ոչ միայն ցեղասպանության զոհերին պատճառած նյութական կորուստները, այլ նաև բարոյական վնասը:

17. Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության պարագայում, որպես սատիսֆակցիայի տարատեսակներ, կարող են կիրառվել, մասնավորապես, Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության փաստի պաշտոնական հրապարակային ճանաչումն ու ափսոսանքի և ցավակցության արտահայտումը, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության փաստը մերժելու քաղաքականությունից հրաժարումը և նման ժխտման դեմ պայքարելու համար անհրաժեշտ օրենսդրության ընդունումը, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության կազմակերպիչների ու իրագործողների հրապարակային դատապարտումը, ինչպես նաև Թուրքիայի Հանրապետության տարածքում գտնվող հայկական հուշարձանների պահպանությանն ու վերականգնմանն ուղղված հատուկ միջոցների մշակումը:

Ահա սրանք են այն հիմնական եզրակացությունները, որոնց հնարավոր եղավ հանգել սույն ուսումնասիրության շրջանակներում՝ ի մի բերելով հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության իրավական հարթության հիմնական հարցերը: Անշուշտ, այս հետազոտությունն ընդամենը մի կաթիլ է հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության իրավական հարթության հիմնահարցերի օվկիանոսում: Նրանում շոշափված յուրաքանչյուր հիմնահարց պետք է առանձին գիտական վերլուծության առարկա դառնա՝ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության իրավական հարթության առանձին գորշ կետերը վերացնելու և նշված հիմնախնդրի

միջազգային իրավական պատկերն առավել հստակ դարձնելու նպատակով:

Եզրափակելով ամբողջը՝ անհրաժեշտ ենք համարում ևս մեկ անգամ նշել, որ միայն հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության իրավական հիմնահարցերի հետազոտումն ուսումնասիրության արդյունքում է հնարավոր Թուրքիայի Հանրապետությանը համապատասխան միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու համար ամուր հայեցակարգային հիմք ստեղծել և ապահովել բոլոր անհրաժեշտ պայմանները՝ դրա հետևանքով պատճառված վնասների լիարժեք հատուցման համար:

**ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՐ ՄԻՋԱՋԳԱՅԻՆ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ**

Իրավական ուղեցույց

«Անտարես» հրատարակատուն
ՀՀ, Երևան 0009, Մաշտոցի պ. 50ա/1
Հեռ.՝ (+374 10) 58 10 59
Հեռ. / ֆաքս՝ (+374 10) 58 76 69
antares@antares.am
www.antares.am